

INTERNATIONAAL ONDERZOEK STEMBILJETTEN

INTERNATIONAAL ONDERZOEK STEMBILJETTEN
MOGELIJKHEDEN TOT VERBETERING TOEGANKELIJKHEID EN
ONDERSTEUND TELLEN

21 februari 2011

status Definitief

versie 1.1

Inhoudsopgave

1	Inleiding	1
1.1	Aanleiding	1
1.2	Doelstelling onderzoek	1
1.3	Onderzoeksopzet	1
1.4	Landen	2
2	Stembiljetten & telproces	3
2.1	België	5
2.2	Denemarken	8
2.3	Duitsland	11
2.4	Estland	14
2.5	Finland	17
2.6	Ierland	19
2.7	Letland	21
2.8	Luxemburg	24
2.9	Noorwegen	25
2.10	Portugal	28
2.11	Roemenië	30
2.12	Spanje	32
2.13	Overzicht	34
3	(Elektronische) telhulpmiddelen	38
3.1	Beschrijving van categorieën hulpmiddelen	38
3.2	Ervaringen met het gebruik van elektronisch telhulpmiddelen	40
3.3	Overzicht van regelgevend kader	44
Bijlage A	Gebruikte bronnen en contactpersonen	47
Bijlage B	Digitale versie Stembiljetten	48

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

Het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (hierna: BZK) is op dit moment bezig met een onderzoek naar de mogelijkheden om het papieren stembiljet te verbeteren.

Het kabinet heeft in haar standpunt¹ over het rapport van de adviescommissie inrichting verkiezingsproces² aangegeven na elke verkiezing te onderzoeken / evalueren hoe de verkiezing is verlopen. In een brief over de evaluatie van de verkiezing van Nederlandse leden voor het Europees Parlement³, stelt de Staatsecretaris dat het stembiljet aan vernieuwing toe is. In de dit jaar verschenen brief over de evaluatie van de gemeenteraadsverkiezingen⁴, kondigt de Staatsecretaris een onderzoek aan naar de vernieuwing van het stembiljet.

1.2 Doelstelling onderzoek

Het doel van het vernieuwen van het stembiljet is tweeledig: een beter toegankelijk stembiljet en een nauwkeuriger en efficiënter proces om de stembiljetten na afloop van de stemming te tellen.

Met het beter toegankelijk maken van het stembiljet wordt nadrukkelijk gekeken naar mensen met een beperking; waaronder blinden, slechtzienden en mensen die niet (goed) genoeg kunnen lezen of mensen die de Nederlandse taal niet (voldoende) machtig zijn.

Het ministerie van BZK wenst een inventarisatie en analyse van stembiljetten die in andere landen gebruikt worden, zowel op het punt van de toegankelijkheid als de wijze van tellen en de daarbij gebruikte hulpmiddelen. Deze rapportage bevat het verslag van deze internationale inventarisatie.

1.3 Onderzoeksopzet

Overeenkomstig de offerteaanvraag is dit onderzoek gericht op vijf onderdelen:

1. de stembiljetten die in andere landen worden gebruikt bij verkiezingen;
2. de wijze waarop blinde en slechtziende kiezers in staat worden gesteld om zelfstandig te stemmen met een papieren stembiljet;
3. de voorzieningen om het stemproces voor laaggeletterde of anderstalige kiezers toegankelijk te maken;
4. de wijze waarop de (papieren) stembiljetten worden geteld;
5. de (elektronische) hulpmiddelen die worden of werden ingezet bij het tellen van papieren stembiljetten.

Het onderzoek heeft een inventariserend en analyserend karakter. De resultaten kunnen door het ministerie van BZK gebruikt worden in haar eigen onderzoek.

---

¹ Standpunt kabinet, drs. A.Th.B. Bijleveld-Schouten, 23 november 2007

² Adviescommissie inrichting verkiezingsproces onder voorzitterschap van dhr. mr. F Korthals Altes, "Stemmen met vertrouwen", eindrapport 27 september 2007

³ Evaluatie van de verkiezing van de Nederlandse leden voor het Europees Parlement, drs. A.Th.B. Bijleveld-Schouten, 30 oktober 2009

⁴ Evaluatie gemeenteraadsverkiezingen, drs. A.Th.B. Bijleveld-Schouten, 9 april 2010

In de duiding en analyse van de geïnventariseerde middelen, procesinrichting en voorzieningen wordt de toepasbaarheid op de Nederlandse situatie beschouwd. Het onderzoek heeft niet tot doel om een advies of aanbeveling uit te brengen welke buitenlandse stembiljetten voor Nederland de meest geschikte zijn.

1.4 Landen

Voor dit onderzoek zijn alle 27 lidstaten van de EU aangeschreven, inclusief nog een drietal landen daarbuiten. Hiervan hebben de onderstaande twaalf landen gereageerd en actief deelgenomen aan het onderzoek.

<i>Land</i>
Belgie
Denemarken
Duitsland
Estland
Finland
Ierland
Letland
Luxemburg
Noorwegen
Oostenrijk
Portugal
Roemenie
Spanje

11 van de landen zijn EU lidstaten waarvan er 10 lid zijn geworden van de EU in 2004 of eerder. Noorwegen is het enige land dat niet lid is van de EU.

2 Stembiljetten & telproces

Dit hoofdstuk beschrijft per land het stembiljet en het telproces. Aan alle deelnemende landen is een vragenlijst verzonden welke is ingevuld en retour gestuurd. Aan de landen is gevraagd om voor de verschillende verkiezingen (lokaal, regionaal, nationaal en Europese verkiezingen) te beschrijven en fysiek aan te leveren hoe het stembiljet wordt gebruikt en hoe deze eruit ziet. In de bijlage zijn de fysieke stembiljetten opgenomen in gescande vorm. Daarnaast is er bij dit rapport een map met alle fysieke stembiljetten opgeleverd.

Analyse en functie van het stembiljet

Per land wordt beschreven:

- Wijze van stemmen, in relatie tot het stemproces, tot het gehanteerde kiesstelsel⁵ in dat land en in relatie tot de aard van de verkiezing. Onder wijze van stemmen wordt verstaan: de wijze(n) waarop de kiezer zijn keuze kenbaar mag / moet maken, de wijze waarop de stem in een stembus steekt etc.;
- Wijze van presenteren van partijen en kandidaten;
- Lay-out van het stembiljet;
- Keuzen die gemaakt zijn in de vormgeving van het stembiljet die bijdragen aan de waarborgen van het stemproces.

Voorzieningen voor blinde en slechthorende kiezers

Per land is beschreven of, en zo ja, hoe blinde en slechthorende kiezers zelfstandig kunnen stemmen met een papieren stembiljet. In deze beschrijving wordt ook aangegeven op welke wijze blinde en slechthorende kiezers kunnen kiezen in de andere landen (b.v. met behulp van elektronische hulpmiddelen weliswaar niet zelfstandig maar alleen bij volmacht etc.). De cijfers en evaluatie(s) over het gebruik van deze hulpmiddelen worden hierbij toegelicht.

Voorzieningen voor laaggeletterde kiezers

Per land is beschreven of, en zo ja, hoe laaggeletterde kiezers zelfstandig kunnen deelnemen aan het kiesproces. Hierbij wordt gekeken naar de voorzieningen die hiervoor zijn getroffen in het stembiljet, alsook naar de aankondiging / uitnodiging, eventuele oproepingskaart, fysieke voorzieningen in het stemlokaal, etc.

Tellen van de stemmen

Voor elk van de landen zal een inventarisatie worden gemaakt van het telproces. Dit proces wordt op een drietal onderdelen geïnventariseerd:

- Hoe wordt er geteld? (sorteringslagen, verdeling van telwerkzaamheden over meerdere personen, etc.);
  - o Op welke wijze wordt omgegaan met blanco stemmen en ongeldige stemmen?;

---

⁵ De inrichting van het stembiljet wordt mede bepaald door het kiesstelsel; ter illustratie in een "Meerderheidsstelsel met preferente stemmen" wordt van kiezers gevraagd om de kandidaten te nummeren in de volgorde waarin zij aan hen de voorkeur geven.

- o Welke controlemechanismen worden gehanteerd (verbandsscontroles, volledigheidsscontroles, toezicht, hertellingen, etc.) en hoe wordt de integriteit van de stemmen verzekerd voor, tijdens en na de stemopneming (bijvoorbeeld tijdens transport)?;
- Wanneer wordt er geteld (tijdens de stemming, direct na de stemming of later);
  - o Hoeveel tijd zit er tussen sluiten van de stembussen en beschikbaar zijn van de verschillende fasen in uitslagen (voorlopig, definitief, per partij en op het niveau van kandidaten);
- Waar wordt er geteld (in het stembureau, op een centrale locatie binnen een gemeente / regio of landelijk of anders?).

2.1 België

België is een federale parlementaire monarchie. Dit betekent dat België als staatshoofd een koning heeft. Daarnaast is België een federale staat bestaande uit drie gewesten (Vlaams, Waals en Brussels hoofdstedelijk) en drie (taal) gemeenschappen (Nederlandstalig, Franstalig en Duitstalig). België kent hierdoor 6 parlementen en 6 regeringen.

- Federaal parlement / regering;
- Vlaams parlement / regering;
- Waals parlement / regering;
- Brussels hoofdstedelijk parlement / regering;
- Parlement / regering van de Franse gemeenschap;
- Parlement / regering van de Duitstalige gemeenschap.

Het federale parlement bestaat uit twee kamers, de Senaat en de kamer van volksvertegenwoordigers. België kent hiernaast 5 provincies in het Vlaamse gewest en 5 provincies in het Waalse gewest. Aan het hoofd van de provincies staan gouverneurs. Het laagste bestuurlijke niveau in België is de gemeente, bestaande uit een gemeenteraad en het college van burgemeester en schepenen.

Kiesstelsel

Het kiesstelsel in België is een stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Het systeem in België is een semi-open lijstenstelsel. Dit betekent dat Belgen hun stem kunnen uitbrengen op een lijst / partij, of op afzonderlijke kandidaten op een lijst. Voor de verkiezingen bestaat er een stemplicht. Hierdoor zijn de opkomstpercentages hoog, maar ook het aantal blanco en ongeldige stemmen. Verkiezingen in België worden gehouden voor het Europees Parlement, de senaat, de zes parlementen, de provincieraden en de gemeenteraden.

In België is er een territoriale verdeling waarin de verkiezing van één of meerdere vertegenwoordigers zich afspeelt. In het kader van de verkiezing van 150 leden van de Kamer van Volksvertegenwoordigers, wordt het grondgebied van het Koninkrijk verdeeld in 11 kieskringen⁶, in deze kieskringen wordt telkens een bepaald aantal vertegenwoordigers verkozen. Elke kieskring heeft dus een eigen kandidatenlijst. In wetgeving is het maximaal aantal kandidaten vastgelegd. De lijst voor het Brusselse regionaal parlement heeft maximaal 72 kandidaten en 16 vervangende kandidaten. De kieskringen worden ingedeeld in kieskantons. De kieskantons vallen vaak samen met een gerechtelijk kanton. Zij zijn samengesteld uit één of meerdere gemeenten. Er zijn 208 kieskantons in België. Zij vervullen voornamelijk taken in het kader van de uitvoering van de kiesverrichtingen, met name de aanwijzing van de leden van de bureaus, de ontvangst van de aanwijzing van de getuigen, de samenvatting van de resultaten van de stemopnemingsbureaus.

2.1.1 Inventarisatie van de in gebruik zijnde stembiljetten

In België wordt er op één dag voor meerdere organen verkiezingen gehouden. Hierdoor is er voor gekozen om de stembiljetten te drukken in kleur. De stembiljetten voor het Europees Parlement zijn blauw, voor de gewesten beige en voor het federale parlement roze. Aan het stembiljet is een

---

⁶ constituency = province excepted for the famous constituency Brussels-Hal-Vilvorde

echtheidskenmerk meegegeven door middel van een watermerk. Het formaat van de stembiljetten verschilt per verkiezing afhankelijk van het aantal lijsten en het aantal kandidaten.

Bij elk stembiljet staan bovenaan algemene gegevens zoals: de kieskring, de datum van de verkiezing en het orgaan wat wordt gekozen. Daarnaast worden alle lijsten gepresenteerd met behulp van een nummer en het logo van de partij. Per lijstnummer worden de kandidaten en eventuele opvolgers gepresenteerd.

Het stembiljet wordt ingevuld door met een rood potlood het rondje in te kleuren bij de lijst / partij van keuze, of bij één of meerder kandidaat(en) van een lijst. Na het invullen van het stembiljet wordt deze gevouwen in de stembus gedaan.

KAMER VAN VOLKSVERTEGENWOORDIGERS
KIESKRING WEST-VLAANDEREN
VERKIEZING VAN 13 JUNI 2010
 Verkiezing van **zestien** volksvertegenwoordigers

1	3	4	9	10	11	13	15	19	25
VLAAMS BELANG	LUST DEDECKER	open vld	CDV	sp.a	N-VA	GROEN!	LSP	PVDA+	VITAL
1 LOGHE Peter	1 DIERICKX Jean-Marie	1 VAN CROCKENBORGH Vincent	1 LETOIRNE Peter	1 LANDUYT Renaud	1 BOUQUENON David	1 DE VRIENDE Walter	1 VAN VOSSELE Jeroen	1 DEBIEET Filip	1 VAGHEBAERT Wim
2 GATTELEIN Rudy	2 DEPUYDT Stephane	2 LAMARIE-ATHOUS Sabine	2 MEVILLE Nathalie	2 VAN EERENBERGHE Mathias	2 GUNSTERY Dagmar	2 RYSLAERT Marleen	2 BILBAERT Marie	2 ELIASSEN Roes	2 Opvolgers
3 BULLINCK Rens	3 VERBODDICH Willy	3 STALSBAEVE Sofie	3 DE CLERCK Stéfano	3 VANHESTE Gert	3 BEUGELINCK Marc	3 DE LAENHINE Veerle	3 PUYOL Marc	3 CLARAU Johan	3 SAELENS Sandy
4 VERHOEFSTRATE Christen	4 WATTEBOER Jan	4 DALLENS Pieter	4 ROBERTS Hendrik	4 GABRIEL Yvonne	4 VERGHEE Koenraad	4 TAVINHOEN Marleen	4 LAGAE Marleen	4 DEBIEET Rens	4 DEBIEET Rens
5 VERHOEFSTRATE Jan	5 DEBIEET Rens	5 ANDERSON Stijn	5 DUBBIEUX Luc	5 DEBIEET Rens	5 VANDEWILLERENBERGHE Ben	5 SEVERINAGE Katrien	5 DEBIEET Rens	5 SAELENS Johan	5 DEBIEET Rens
6 VERHOEFSTRATE Jean-Pierre	6 VAN CROCKENBORGH Vincent	6 MACDONALD Stuart	6 DEBIEET Rens	6 SAELENS Kelly	6 VANHESTE Gert	6 BOUQUENON David	6 DEBIEET Rens	6 DEBIEET Rens	6 DEBIEET Rens
7 DEBIEET Rens	7 DEBIEET Rens	7 DEBIEET Rens	7 CLAYS Stéfano	7 ADAMS Gert	7 PILLAERT Rens	7 DEBIEET Rens	7 DEBIEET Rens	7 DEBIEET Rens	7 DEBIEET Rens
8 DEBIEET Rens	8 DEBIEET Rens	8 DEBIEET Rens	8 DEBIEET Rens	8 DEBIEET Rens	8 DEBIEET Rens	8 DEBIEET Rens	8 DEBIEET Rens	8 DEBIEET Rens	8 DEBIEET Rens

2.1.2 Voorzieningen voor blinde en slechtziende kiezers

In België kunnen blinde of slechtzienden gebruik maken van de hulp van iemand anders bij het stemmen. Hiervoor zijn geen aparte hulpmiddelen beschikbaar.

2.1.3 Voorzieningen voor laaggeletterde kiezers

Voor laaggeletterde kiezers worden speciale handleidingen geschreven⁷. Deze handleiding wordt geschreven door de AFRaHM asbl (l'Association Francophone d'Aide aux Handicapés Mentaux), een Franstalige vereniging die hulp biedt aan mentaal gehandicapte personen.

⁷http://www.ibz.rrn.fgov.be/fileadmin/user_upload/Elections2011/nl/kiezer/in_de_praktijk/uitleg_over_stemmen_op_papier.pdf

2.1.4 Tellen van de stemmen

Het tellen van de stemmen gebeurt nadat de stembureaus zijn gesloten. In 4.000 van de 10.500 stembureaus worden de stemmen elektronisch uitgebracht en (daardoor) ook elektronisch geteld. Het tellen van de stemmen wordt in België de stemopneming genoemd. De stemopnemingsbureaus zijn gevestigd in de hoofdplaats van het kieskanton. Het tellen bij de stemopnemingsbureaus start wanneer de leden van het stemopnemingsbureau en de getuigen (aangewezen door kandidaten van de lijst) aanwezig zijn. Elk stemopnemingsbureau is samengesteld uit een voorzitter, vier bijzitters en vier plaatsvervangende bijzitters. Zij ontvangt de stembiljetten van verschillende stembureaus (maximum 2.400 stembiljetten). De handelingen van een stemopnemingsbureau beginnen om 14 u.

Het tellen gebeurt in een aantal stappen⁸:

- 1 verzamelen stembiljetten per stembureau;
- 2 versturen naar telbureau;
- 3 tellen van het aantal stemmen (per stembureau);
- 4 mixen van de stembiljetten;
- 5 stemmen openvouwen en indelen naar categorieën;
- 6 tweede indeling naar categorieën;
- 7 onderzoek naar twijfelachtige, blanco en ongeldige stemmen;
- 8 optelling van de stembiljetten en de stemmen;
- 9 bekend maken uitslag en afsluiting proces-verbaal.

1. en 2. De papieren stembiljetten worden per stembureau verzameld op centrale stemopnemingsbureaus waar maximaal 2.400 stemmen en de stemmen van minimaal drie stembureaus worden gebracht.

3. Het stemopnemingsbureau start zodra alle enveloppen zijn aangekomen. In het bijzijn van de leden van het stemopnemingsbureau en eventuele getuigen, opent de voorzitter van het stemopnemingsbureau de enveloppen waarin de stembiljetten zijn verpakt en worden als eerste de stembiljetten in aantal geteld. De stembiljetten worden nog niet open gevouwen. Het aantal gevonden stembiljetten wordt ingeschreven per stembureau op het proces-verbaal.

4. De voorzitter en één van de leden van het stemopnemingsbureau leggen de dichtgevouwen stembiljetten van de verschillende stembureaus op een enkele stapel en mengen ze goed door elkaar.

5. Na het mengen worden de stembiljetten opengevouwen en naar de volgende categorieën ingedeeld:

- geldige stemmen voor de eerste lijst;
- geldige stemmen voor de tweede en volgende lijsten;
- twijfelachtige stemmen;
- blanco stemmen en ongeldige stemmen.

---

⁸ <http://www.ibz.rn.fgov.be/index.php?id=1671&L=1>

6. Na deze eerste indeling worden de geldige stembiljetten van elk van de categorieën voor de verschillende lijsten verder verdeeld in vier ondercategorieën.

7. Wanneer de rangschikking is beëindigd, onderzoeken de leden van het bureau en de getuigen, de stembiljetten zonder de rangschikking te verstoren en leggen aan het bureau hun opmerkingen en bezwaren voor. Het bureau spreekt zich uit over de twijfelachtige en betwiste stembiljetten.

8. De stembiljetten van elke categorie en subcategorie worden achtereenvolgens geteld door twee leden van het bureau. De resultaten worden zodra zij vastgesteld zijn, aangetekend in de bij het proces-verbaal gevoegde tabel.

9. Aan het einde van het telproces worden alle resultaten, opmerkingen en adviezen opgeschreven in een officieel telrapport. De stemmen worden per categorie in enveloppen gedaan, inclusief een tabel (in tweevoud), met de resultaten. De uiteindelijke documentatie wordt voorzien van handtekeningen van de medewerkers van het telbureau en de getuigen. De voorzitter van het stemopnemingsbureau kondigt de uitslagen af.

De totalen van de verschillende stemopnemingsbureaus worden door het hoofd van het 'canton' verzameld. De uitslagen van de telling zijn, voor wat betreft de lijsten, na ongeveer 5 uur na het sluiten van de stembureaus beschikbaar. Het tellen van de stemmen per biljet op het niveau van kandidaten is na ongeveer 9 uur beschikbaar.

Tijdens het telproces zijn er een drietal controle mechanismen in gebruik:

1. De voorzitter van het kantonhoofdbureau kan een volledigheid controle uitvoeren door de totalen van elk stemopnemingsbureaus te controleren;
2. Waar nodig kan een hertellingen worden gelast onder verantwoording van de 'Chamber of Senate'⁹;
3. Het tellen van de stemmen gebeurt in aanwezigheid van meerdere getuigen (zoals hiervoor beschreven).

2.2 Denemarken

Denemarken is een constitutionele monarchie. De koning heeft een representatieve taak en is bevoegd ministers te benoemen. De regering is samengesteld uit een premier en ministers. Ministers kunnen na hun benoeming hun zetel in het parlement behouden. Daarnaast heeft Denemarken één parlement (Folketing) dat bestaat uit 179 direct gekozen leden, waarvan er 4 bestemd zijn voor de inwoners van Groenland en Faeröer. De 175 zetels in het parlement worden verdeeld over 135 afgevaardigden uit de kiesdistricten en 40 vereveningsmandaten. Naast het landelijke parlement kent Denemarken regio's en gemeenten waarvoor verkiezingen worden gehouden. Deze worden vertegenwoordigd door gemeenteraden en regioraden. De laatste landelijke verkiezingen zijn gehouden in september 2007.

---

⁹ If the Chamber of the Senate (responsible for the validation of the federal elections) decides that a recount is necessary, this is the Chamber of the Senate that decides about how this recount must happen and who must recount the ballot papers (maybe with the help of the Ministry of Interior).

Kiesstelsel

Denemarken heeft een semi-open stelsel: kiezers kunnen op een lijst of op een persoon van een lijst stemmen.

Bij de vaststelling van de verkiezingsuitslag wordt begonnen met de evenredige verdeling van de zetels over de partijen in de tien grote kiesdistricten afzonderlijk. Voor de verdeling van de 40 vereveningsmandaten wordt eerst berekend, hoeveel zetels elke partij zou hebben gekregen als het gehele land één groot kiesdistrict zou zijn geweest. Eventuele verschillen tussen dit resultaat en het aantal feitelijk verworven districtsmandaten worden gecompenseerd door de vereveningsmandaten. Aan deze verdeling mogen echter alleen die partijen meedoen die een landelijke kiesdrempel van 2 procent hebben gehaald.

2.2.1 Inventarisatie van de in gebruik zijnde stembiljetten

Het stembiljet in Denemarken bestaat uit een kandidatenlijst waarbij per partij gegroepeerd alle kandidaten worden weergegeven. De partijen worden aangeduid met een letter en de naam van de partij. De kandidaten worden vervolgens hieronder gepresenteerd. In de Deense wetgeving is voor de parlementaire verkiezingen geen maximum aantal kandidaten voor het stembiljet vastgelegd. Voor de lokale en regionale verkiezingen is een maximum van vier kandidaten bij wet vastgelegd.

Op het stembureau krijgen kiezers een stembiljet die ze kunnen invullen in een afgeschermd stemhokje. Het stembiljet wordt ingevuld met pen. Kiezers kunnen een kruisje zetten bij de naam van de politieke partij, bij de kandidaat van één van de politieke partijen, of bij de naam van een onafhankelijke kandidaat. Om reden van persoonlijkheid en geheimhouding moeten kiezers het stembiljet gevouwen in de stembus doen. De stembussen worden continue geobserveerd door leden van het stembureau.

Folketingsvalget 2007
Sæt x til højre for et partinavn eller et kandidatnavn.
Sæt kun ét x på stemmesedlen.

A. Socialdemokratiet

Kirsten Brosbøl
Hüseyin Arac
Svend Auken
René Skau Björnsson
Jan Friis
Torben Hansen
Leif Lahn Jensen
Henrik Dam Kristensen
Anne-Marie Meldgaard
Maja Panduro
Iben Sønderup

B. Det Radikale Venstre

Kåre Albrechtsen
Rabih Azad-Ahmad
Camilla Gade
Marianne Madsen
Zenia Stampe Mortensen
Mads Sand
Marianne Saxtoft
Nils Sjøberg
Morten Skovsted
Morten Bang Sørensen
Morten Østergaard

C. Det Konservative Folkeparti

Anne Haarmark
Nicolaj Bang
Tom Behnke
Benny Hammer
Henriette Kjær
Per Løkken
Anette Elise Pedersen

2.2.2 Voorzieningen voor blinde en slechtziende kiezers

In Denemarken kunnen blinde en slechtziende kiezers niet zelfstandig stemmen. Op vrijwillige basis kunnen blinde of slechtziende kiezers hulp inroepen. Uiteraard zijn ze wel gerechtigd om ondanks hun beperkingen toch alleen een stem uit te brengen. Mensen met een handicap kunnen hulp krijgen van leden van het stembureau of kunnen hulp krijgen van iemand naar eigen keuze. Hulp wordt altijd geleverd door twee personen waarvan er tenminste één lid is van het stembureau. Wanneer er gebruik wordt gemaakt van hulp, moet de kiezer zelfstandig zijn/haar keuze duidelijk kunnen maken.

2.2.3 Voorzieningen voor laaggeletterde kiezers

Voor laaggeletterde kiezers gelden dezelfde regels als voor blinde en slechtziende kiezers. Kiezers kunnen met hulp van twee personen hun stem uitbrengen. Hierbij is altijd één van de helpers lid van het stembureau.

Het 'equal opportunities centre for disabled persons' heeft een beperkte kwalitatieve studie gedaan naar stemmen met een beperking¹⁰. Dit onderzoek maakt deel uit van een Europees onderzoek 'my opinion my vote'¹¹.

Voor het onderzoek zijn 20 mensen geïnterviewd met een leerachterstand. De meerderheid van de geïnterviewden heeft aangegeven dat het belangrijk is om invloed uit te oefenen op de politiek. Deze invloed is belangrijk omdat alleen zij zelf weten hoe het is om leerachterstanden te hebben en hoe men daarmee moet omgaan. Het grootste probleem dat wordt benoemd is dat mensen met leerachterstanden vaak weinig tot niets leren van democratie, verkiezingen en politieke rechten. Het project dat rondom dit onderzoek is opgezet van de Europese Unie, heeft de betrokkenen meer geleerd over verkiezingen en inzicht gegeven in de mogelijkheden die kiezers met een leerachterstand hebben. Hieruit moet worden afgeleid dat met name voorlichting en de persoonlijke benadering belangrijk is in het wel of niet mogelijk en begrijpelijk maken van verkiezingen¹².

2.2.4 Tellen van de stemmen

Eerste telling

De stembureaus sluiten om acht uur, hierna start het tellen op de stembureaus door de leden van de stembureaus. Dit telproces is openbaar voor iedereen. De geldigheid van de stembiljetten wordt eerst onderzocht. Tijdens de eerste telling worden de stemmen geteld voor partijen en onafhankelijke kandidaten. Binnen de partijen wordt nog geen onderscheid gemaakt naar voorkeursstemmen. Ongeldige stemmen worden meegeteld voor het opkomstpercentage. Tot slot wordt er een proces verbaal ('ballot paper account') opgemaakt van de uitslag.

Het resultaat wordt openbaar gemaakt en via telefoon gerapporteerd aan de voorzitter van het 'election committee'. Het resultaat, de redenen van ongeldige stemmen en het 'ballot paper account', wordt toegevoegd aan het 'poll book'. Al het stemmateriaal wordt verpakt en overgedragen aan de gemeentelijke autoriteiten. De voorzitter rapporteert de totalen van partijstemmen en kandidatenstemmen aan het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Gezondheid. Dit gebeurt elektronisch en per telefoon. In opdracht van het ministerie worden sinds oktober 2008 deze taak door 'Statistics Denmark' uitgevoerd.

De resultaten die door 'statistics Denmark' worden berekend, worden publiekelijk gemaakt op de website en door middel van een persbericht openbaar gemaakt.

Definitieve telling

De definitieve telling vindt plaats op de dag na de verkiezingen. Dit vindt plaats in het 'district municipality', onder verantwoordelijkheid van het 'election committee'.

¹⁰ www.clh.dk

¹¹ www.myopinionmyvote.eu

¹² <http://www.clh.dk/index.php?id=1630>

De definitieve telling bestaat uit een herhaling van de telling die is uitgevoerd door de stembureaus op de avond van de verkiezingen. Daarnaast worden voor elke partij de stemmen inclusief de voorkeursstemmen apart geteld.

De resultaten van deze telling worden geregistreerd volgens specifieke door het ministerie uitgevaardigde regels. Een kopie van deze registratie wordt direct na het tellen naar 'Statistics Denmark' en het ministerie gestuurd. Nadat alle onderdelen van de verkiezingen zijn goedgekeurd en alle procedures doorlopen, wordt het verkiezingsmateriaal vernietigd.

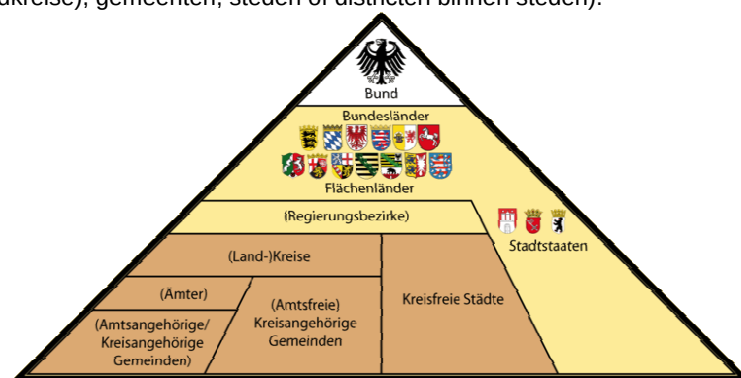
Deze resultaten worden door 'Statistics Denmark' verwerkt en gecorrigeerd. Na ongeveer 2 á 3 dagen zijn de uitslagen definitief vastgesteld door 'Statistics Denmark'. Na goedkeuring door de 'Folketing' worden deze resultaten door de Minister van Binnenlandse Zaken en Volksgezondheid vastgesteld, dit gebeurt 6 á 7 dagen na de verkiezingen.

In Denemarken wordt geen gebruik gemaakt van elektronisch tellen van de stemmen.

2.3 Duitsland

De Bondsrepubliek Duitsland is een federale staat, die na de eenwording in 1990 bestaat uit zestien deelstaten (Länder). Op het federale niveau is de Bondsdag het belangrijkste wetgevende orgaan. Daarnaast bestaat de Bondsraad als gemeenschappelijk orgaan van de deelstaten. De regering bestaat uit de bondskanselier en ministers, deze maken onderdeel uit van de Bondsdag. Duitsland kent een president met een ceremoniële taak, die door de speciale Bondsvergadering wordt gekozen voor vijf jaar. De zestien Länder in Duitsland hebben allen hun eigen parlement, regering en regeringsleider. In dertien deelstaten is er een verdeling in districten, gemeenten en steden. De overige 3 deelstaten zijn 'stadstaten' die ook een lager bestuursniveau kennen in de vorm van stedelijke districten.

In Duitsland worden er verkiezingen gehouden voor de Bondsdag op federaal niveau, voor de deelstaatparlementen en op lokaal niveau voor de vertegenwoordigende lichamen van districten (Kreise of Landkreise), gemeenten, steden of districten binnen steden).

Kiesstelsel

Het Duitse kiesstelsel voor de federale Bondsdag is een combinatie van een evenredigheidsstelsel en het districtenstelsel. Hierdoor brengen kiezers in Duitsland twee stemmen uit, de Erststimme en Zweitstimme. Duitsland is verdeeld in 299 kiesdistricten, deze kiesdistricten verdelen 299 van de 598 zetels. Met de Erststimme brengen kiezers een stem uit op een kandidaat in hun eigen

kiesdistrict. Hiervoor geldt het principe 'the winner takes all', de kandidaat die de meeste stemmen heeft in het kiesdistrict krijgt een zetel in de Bondsdag. Het totale aantal zetels in de Bondsdag wordt bepaald door de Zweitstimme. De Zweitstimme wordt uitgebracht op een landelijke partijlijst. Door middel van het evenredigheidsprincipe worden de overige zetels verdeeld. Wanneer partijen tijdens de Zweitstimme minder zetels krijgen dan tijdens de Erststimme, krijgen deze kandidaten toch een zetel in de Bondsdag. Hierdoor kunnen er in de praktijk meer zetels in de Bondsdag zijn, dan de standaard 598, dit heet het 'Überhangmandat'.

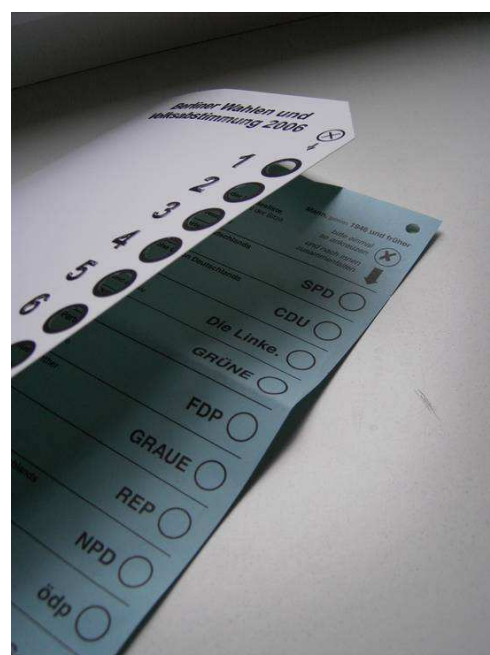
De meeste deelstaten stemmen op dezelfde wijze als de Bondsdag. Voor twee staten bestaat een stelsel van evenredige vertegenwoordiging.

2.3.1 Inventarisatie van de in gebruik zijnde stembiljetten¹³

Voor de verkiezingen van de Duitse leden voor het Europees Parlement is een stembiljet beschikbaar waarop de kiezer één stem kan uitbrengen. Door het speciale kiesstelsel kunnen kiezers op de stembiljetten voor de Bondsdag en de meeste Länder twee stemmen uitbrengen. Voor de Erststimme is de linkerkant van het stembiljet beschikbaar. Per partij worden de districtskandidaten gepresenteerd. Deze kandidaten worden met naam, adres en naam van de partij waarvoor ze verkiesbaar zijn vermeld op het stembiljet. De Zweitstimme is een stem op de partij. Hiervoor worden op het stembiljet alle partijen op lijstnummer, afkorting en volledige naam gepresenteerd.

De stem van de kiezer wordt uitgebracht in een ruimte waar de kiezer niet kan worden geobserveerd tijdens het stemmen. De kiezer moet de kandidaat en de partij van haar keuze aankruisen. Wetgeving schrijft niet voor wat voor soort pen hiervoor gebruikt moet worden, hierdoor hebben Duitse kiezers de mogelijkheid een eigen pen te gebruiken.

Het ingevulde stembiljet moet gevouwen in de stembus worden gedaan.

2.3.2 Voorzieningen voor blinde en slechtziende kiezers

In Duitsland is het voor blinde en slechtziende kiezers mogelijk om zelfstandig te stemmen. De 'Deutscher Blinden- und Sehbehindertenverband' zorgt ervoor dat er braille sjablonen beschikbaar zijn voor de verkiezingen. Daarnaast worden ook audio CD, braille informatie en groot lettertype informatie beschikbaar gesteld. Deze mogelijkheden zijn in de Duitse wetgeving vastgelegd (Section 57 subsection 4 Bundeswahlgesetz). Duitse kiezers kunnen het sjabloon via een landelijk telefoonnummer aanvragen en krijgen deze toegestuurd. Leden van de belangenvereniging krijgen het sjabloon automatisch opgestuurd.

¹³http://www.bundeswahlleiter.de/en/bundestagswahlen/downloads/rechtsgrundlagen/bundeswahlgesetz_engl.pdf

Voor mensen met een handicap staat het daarnaast altijd open om hulp te krijgen bijvoorbeeld bij het aankruisen van het stembiljet, of het vouwen van het stembiljet.

2.3.3 Voorzieningen voor laaggeletterde kiezers

In Duitsland is het mogelijk om, zoals hiervoor beschreven, tijdens het stemmen hulp te krijgen. Dit is in wetgeving vastgelegd. Daarnaast zijn er geen specifieke maatregelen of regels voor kiezers die laaggeletterd zijn. Wel wordt bij al het materiaal gekeken om dit zo helder, overzichtelijk en begrijpelijk mogelijk te maken. Hiervoor zijn de organisaties die de verkiezingen organiseren verantwoordelijk.

2.3.4 Tellen van de stemmen

Na het sluiten van de stemming start het tellen van de stemmen. Het tellen van de stemmen wordt in Duitsland op het laagste niveau, dat van de stembureaus van de kiesdistricten, uitgevoerd. Het tellen van de stemmen is voor het publiek toegankelijk. De verantwoordelijkheid van het tellen ligt bij de lokale kiescommissie, deze volgen het gehele verkiezingsproces inclusief het telproces. Nadat de stemmen zijn geteld worden de stemmen zo snel mogelijk bekend gemaakt bij de lokale autoriteiten. De lokale autoriteiten dragen zorg voor de optelling van de verschillende stembureaus. Deze resultaten worden gecommuniceerd aan de *kieskring beambte* en vervolgens centraal verzameld door de *staats kiesbeambte*. De *staats federale beambte* stelt de eerste officiële resultaten vast. De eerste officiële resultaten van Bundestag en Europees Parlement verkiezingen worden bekend gemaakt op de avond van de stemming. Deze eerste resultaten geven informatie over de opkomst, het resultaat, de verdeling van de zetels en welke kandidaten zijn gekozen.

Het vaststellen van het definitieve resultaat is de verantwoordelijkheid van de districts kiescommissies, de staat kiescommissies en de federale kiescommissie. Hierdoor kan rekening worden gehouden met eventuele correcties, hertellingen en telfouten. Het resultaat van dit proces wordt in het staatsblad gepubliceerd tussen de 17 en 22 dagen na de verkiezingen.

Ongeldige stemmen worden niet meegeteld in het resultaat. Deze worden beschouwd als een 'niet uitgebrachte stem' door een geregistreerd persoon, maar die niet heeft deelgenomen aan de verkiezing. Deze regels zijn ook beschreven in het kiesrecht (section 39 subsection 1 Bundeswahlgesetz). Het aantal ongeldige stemmen wordt beschreven in de notulen van de Betriebsratswahl.

Hertellingen

Voordat het finale resultaat bekend kan worden gemaakt kunnen de volgende instanties / personen een hertelling aanvragen:

1. elk lid van de kiescommissie een hertelling verzoeken voordat deze het proces-verbaal ondertekend dat de resultaten correct zijn;
2. de *kiesdistrict beambte* kan om een hertelling verzoeken omdat deze verantwoordelijk is voor het optellen van de resultaten uit het district. Als er bedenkingen zijn over de juistheid van de optelling kan de *beambte* dit onderzoeken en oplossen voor zover mogelijk. Een hertelling is daarna mogelijk;
3. de district kiescommissie kan ook een hertelling gelasten.

Bij wet zijn er daarnaast een aantal waarborgen vastgelegd die in Duitsland worden uitgevoerd tijdens en na de stemming.

- minimaal drie leden van de Betriebsratswahl zijn tijdens het gehele proces aanwezig van de in totaal vijf tot negen leden;
- het stemmen zal op de verkiezingsdag publiek gebeuren;
- tijdens het uitbrengen van de stem mogen de kiezers niet worden geobserveerd. Hiervoor worden in de stembureaus stembokjes geplaatst;
- de stembus wordt vooraf gecontroleerd en afgesloten. De verzegeling wordt na de stemming pas opengemaakt;
- na de stemming worden alle overige stembiljetten verwijderd en de stembiljetten uit de stembus gehaald, opgevouwen en direct geteld. Tot slot wordt het aantal stemmen vergeleken met het aantal geregistreerde kiezers;
- de notulen van het stembureau moeten door alle leden worden ondertekend;
- na de telling worden de stembiljetten door de Electoral Officer ingepakt en overgedragen aan de lokale autoriteiten. Tot de autorisatie voor vernietiging moeten de biljetten bewaard blijven.

2.4 Estland

De republiek Estland is een parlementaire democratie. Het staatshoofd van Estland is de president met relatief veel bevoegdheden. Het parlement, de Riigikogu, bestaat uit één kamer met 101 zetels. De uitvoerende macht ligt bij de regering met als voorzitter een minister-president. Estland is onderverdeeld in vijftien provincies. De provincies bestaan in totaal uit 193 gemeenten en 34 steden. De gemeenten en steden in Estland hebben gemeenteraden.

Kiesstelsel

Het Estse Parlement wordt om de vier jaar gekozen door middel van een systeem van evenredige vertegenwoordiging. De president wordt daarna indirect gekozen, door het Parlement.

Gemeenteraden worden ook direct door de bevolking gekozen. De grootte van een gemeenteraad is afhankelijk van het aantal inwoners van de betreffende gemeente.

2.4.1 Inventarisatie van de in gebruik zijnde stembiljetten

Het ontwerp van het Estlandse stembiljet is voor alle verkiezingen gelijk, dit betreft de lay-out, als ook de veiligheidsmaatregelen¹⁴ van het ontwerp. Het stembiljet is een kaart van 17,5 bij 12,3 cm. Het stembiljet wat is bijgevoegd is gebruikt tijdens de parlementsverkiezingen van 4 maart 2007. In maart 2011 worden de volgende parlementsverkiezingen gehouden.

De kiezer in Estland kan stemmen door het nummer van de kandidaat in te vullen op het stembiljet. Elke Estse kandidaat krijgt een uniek registratienummer wat kiezers kunnen invullen. Tijdens de laatste parlementsverkiezingen hebben Estse kiezers de mogelijkheid gekregen hun stem via internet uit te brengen. Internetstemmers markeren de kandidaat van hun keuze en bevestigen deze stem.

¹⁴ The panthers of the coat-of-arms are printed in silver paint, there is some text in microprint and there is also some UV-print. The UV-print was introduced for the upcoming 2011 elections

Het stembiljet wordt ingevuld door het registratie nummer van de kandidaat met (niet uitwisbare) pen in te vullen. NEC (National Election Committee) bepaalt regels rond de te gebruiken pen. In het stembureau krijgen kiezers een voor-gevouwen exemplaar van het stembiljet. Eenmaal ingevuld wordt het stembiljet dichtgeplakt met een zegel van het NEC. Daarna dient het stembiljet in de stembus te worden gedaan. Al deze eisen zijn vastgelegd in Estse wetgeving.

Estse kiezers die niet direct bij een stembureau kunnen kiezen kunnen hun stem per post opsturen. Hiervoor is een zogenaamde 'twee enveloppen procedure'. Het stembiljet gaat in de eerste (binnenste) enveloppe. Daarna wordt deze enveloppe in het andere enveloppe (buitenste) gedaan waaraan ook stempas met identificerende data van de kiezer wordt toegevoegd. Na het opsturen opent het stembureau de eerste enveloppe, kijkt of de kiezer ook daadwerkelijk mag stemmen en vervolgens wordt de feitelijke stem in de stembus gedaan.

2.4.2 Voorzieningen voor blinde en slechthziende kiezers

Blinde en slechthzienden kunnen stemmen in Estland. Hiervoor zijn geen speciale stembiljetten gemaakt. In de Estse wetgeving is geregeld dat 'if a voter cannot complete the ballot paper himself or herself due to a physical disability, another voter (but not a candidate in the election district of his or her residence) may do so at his or her request and in his or her presence'. Dit betekent dat een lid van het stembureau gerechtigd is om hulp te bieden.

Voor het elektronisch stemmen (via internet) is er support voor blinde en slechthziende kiezers. De internet site waarop kan worden gestemd is gebouwd volgens W3C Web Accessibility Guidelines¹⁵, daarnaast is de website getest voor compatibiliteit met de JAWS reader¹⁶.

VALIMISRINGKONNA NR 1 kandidaatide koondnimekiri

Erakond Eesti Kristlikud Demokraadid

nr **101** Aleksander Einseln
nr **102** Ülle Kalvik
nr **103** Heigo Ausmees
nr **104** Ülo Niinemägi
nr **105** Pille Mägila
nr **106** Anneli Vinkel
nr **107** Raul Kaljurand
nr **108** Maare Kuum
nr **109** Kai Maripuu
nr **110** Valli Raidma

Eesti Keskerakond

nr **209** Vilja Savisaar
nr **210** Vladimir Velman
nr **211** Lauri Laasi
nr **212** Andres Oper
nr **213** Viktor Vassiljev
nr **214** Märt Sults
nr **215** Kalev Kallo
nr **216** Mihhail Korb
nr **217** Peeter Järvelaid
nr **218** Juhan Hindov

Eesti Reformierakond

nr **334** Rein Lang

¹⁵ <http://www.w3.org/WAI/>

¹⁶ <http://www.freedomscientific.com/jaws-hq.asp>

2.4.3 Voorzieningen voor laaggeletterde kiezers

In Estland is de geletterdheid 99,8%¹⁷, hierdoor wordt laaggeletterdheid niet gezien als een probleem. Voor mensen die laaggeletterd zijn worden hierdoor geen speciale voorzieningen getroffen.

2.4.4 Tellen van de stemmen

In Estland zijn er drie soorten stemmen die moeten worden geteld¹⁸:

1. tellen van eerder uitgebrachte stemmen, het tellen start vanaf 19 uur. Deze telling wordt uitgevoerd door een gedeelte van het personeel van het stembureau in een aparte ruimte. Resultaten kunnen niet voor de sluiting van de stemming (20 uur) bekend worden gemaakt;
2. tellen van de elektronische uitgebrachte stemmen, deze telling wordt uitgevoerd door het NEC. Resultaten kunnen niet voor de sluiting van de stemming (20 uur) bekend worden gemaakt;
3. tellen van de overige papieren stembiljetten, start om 20 uur.

Eerste telling

De papieren stembiljetten worden geteld door het stembureau. Vooraf wordt het aantal stemmen vastgesteld die zich hebben geregistreerd op het stembureau. Dit aantal wordt na de telling vergeleken met het aantal uitgebrachte stemmen. Na de telling worden de resultaten beschreven in een proces verbaal. De stembiljetten inclusief het verbaal worden verpakt en verstuurd naar de gemeente of het stedelijk stembureau. Zodra het tellen van de stemmen is gedaan in het stembureau, worden de uitslagen per stembureau bekend gemaakt en centraal doorgegeven. Rond middernacht zijn normaal gesproken alle stemmen geteld.

Tweede telling

Er vindt daarnaast altijd een tweede telling van alle stemmen plaats door het 'county election committee' of het 'municipal election committee'. Zij hertellen de stemmen en brengen eventuele correcties aan. Na de tweede telling, de dag na de verkiezingen, worden de uitslagen definitief bekend gemaakt. Deze uitslag staat open voor bezwaar en beroep. De finale resultaten worden bekend gemaakt nadat alle bezwaren zijn afgehandeld. Normaal gesproken is dit binnen 4 tot 30 dagen na de verkiezingen.

Blanco stemmen en ongeldige stemmen worden op dezelfde manier behandeld. Deze stemmen worden meegeteld voor het opkomstpercentage en dus niet toegerekend aan een partij of kandidaat.

Het aantal ongeldige stemmen was voor de laatste parlementaire verkiezingen (2007) – 5250, 0,95%; voor de laatste lokale verkiezingen (2009) – 4600, 0,69%.

In het telproces zijn een aantal waarborgen opgenomen:

¹⁷ Bron: Arne Koitmäe, advisor Elections department of the Chancellery of the Riigikogu

¹⁸ Uitzondering zijn de verkiezingen voor het Europees Parlement waar de stemmen worden geteld na het sluiten van de stembussen in alle lidstaten.

- na het sluiten van de stemming worden de stembussen geopend. Zowel gebruikte als niet gebruikte stembiljetten worden geteld. Ongebruikte stembiljetten worden onklaar gemaakt door een hoek van het stembiljet af te knippen;
- een geldig stembiljet heeft twee stempels van het stembureau. De eerste staat op het biljet voor het stemmen (de kiezer krijgt het biljet met één stempel). De tweede stempel wordt na het stemmen op het biljet aangebracht voordat deze in de stembus wordt gedaan. Zonder beide stempels is het stembiljet ongeldig;
- het tellen van de stemmen (evenals andere procedures) is openbaar. Iedereen kan aanwezig zijn bij het tellen van de stemmen. Naast geregistreerde observanten, dus ook het publiek;
- alle stemmen worden, zoals hierboven beschreven, tweemaal geteld.

Bronnen^{19 20 21}

2.5 Finland

Finland is een parlementaire republiek met een president als staatshoofd. Daarnaast heeft Finland een parlement bestaande uit één kamer, de Eduskanta. De Eduskanta is een parlement bestaande uit 200 leden en heeft naast een controlerende taak ook een wetgevende taak. De president benoemt ministers in een regering. Naast het centrale niveau is Finland verdeeld in regio's, subregio's en gemeenten. Sinds 1 januari 2010 zijn er zes 'Regional State Administrative Agencies', en 20 regio's. De regio's zijn verdeeld in 72 subregio's die uiteindelijk in totaal bestaan uit 342 gemeenten.

Kiesstelsel

Het kiesstelsel van Finland is een systeem van evenredige vertegenwoordiging. De 200 leden van de Eduskanta worden gekozen via 16 districten. De Finnen gaan op nationaal niveau naar de stembus om de president van de republiek en het parlement te kiezen. Om de vier jaar worden er ook op lokaal, gemeentelijk niveau verkiezingen georganiseerd.

2.5.1 Inventarisatie van de in gebruik zijnde stembiljetten

In wetgeving is vastgelegd dat het stembiljet van Finland op wit papier moet worden geprint. Op het stembiljet moet duidelijk staan hoe deze moet worden gevouwen, om zo het stemgeheim te bewaren. Het stembiljet heeft een standaard maat van 148 x 210 mm, met als kop informatie over de betreffende verkiezing. Op het stembiljet staat een cirkel met een diameter van 90 mm. In deze

¹⁹ § 54 "Verification of voting results in division committees" and the following articles

<http://www.legaltext.ee/et/andmebaas/tekst.asp?loc=text&dok=X60031K2&keel=en&pg=1&ptyyp=RT&tyyp=X&query=kohaliku+omavalitsuse>

²⁰ Riigikogu Election Act:

<http://www.legaltext.ee/et/andmebaas/tekst.asp?loc=text&dok=X60044K2&keel=en&pg=1&ptyyp=RT&tyyp=X&query=riigikogu+valimise+seadus>

²¹ Local Government Council Election Act:

<http://www.legaltext.ee/et/andmebaas/tekst.asp?loc=text&dok=X60031K2&keel=en&pg=1&ptyyp=RT&tyyp=X&query=kohaliku+omavalitsuse+volikogu>

cirkel staat in het midden het symbool 'No.' Achter dit symbool moet de kiezer het nummer van de kandidaat van haar voorkeur opschrijven. Andere opmerkingen / aantekeningen behalve het nummer van de kandidaat maken het stembiljet ongeldig. Het nummer wordt met pen of potlood genoteerd.

Op het stembureau krijgen kiezers een stembiljet waarop ze kunnen stemmen. Lijsten met kandidaten en nummers zijn breed beschikbaar, onder andere op het stembureau en in het stembokje. Het stembiljet wordt gevouwen gegeven aan een official die het voorziet van een stempel. Nadat de kiezer de stem in de stembus heeft gedaan, is de stem daadwerkelijk uitgebracht.

Het is mogelijk vooraf per brief te stemmen. Hiervoor wordt het twee enveloppen systeem gebruikt.

2.5.2 Voorzieningen voor blinde en slechtziende kiezers

Elk stembureau in Finland heeft een speciaal aangewezen 'kies assistent'. De kies assistent wordt aangewezen door de kiescommissie en draagt speciale kenmerken om de herkenbaarheid te verhogen. Specifiek is bij wetgeving vastgelegd dat de kies assistent geen kandidaat in de betreffende verkiezing kan zijn. Op verzoek kan een kiezer gebruik maken van deze hulp. De assistent is verplicht haar taak zorgvuldig en vertrouwelijk uit te voeren.

Door bovenstaande hulp is een blinde of slechtziende kiezer volgens de Finse wet in staat gesteld om haar kiesrecht, met hulp, uit te oefenen.

2.5.3 Voorzieningen voor laaggeletterde kiezers

In Finland kunnen laaggeletterde kiezers gebruik maken van bovengenoemde 'kies assistent'. Het Finse gebied heeft twee officiële talen, het Fins en het Zweeds. Hoewel er niet specifiek aandacht is voor laaggeletterdheid, wordt wel al het materiaal voor de verkiezingen vertaald in de twee officiële talen.

2.5.4 Tellen van de stemmen

Tellen van de vooruitgebrachte stemmen

De stembureaus beginnen met het tellen van de vooruitgebrachte stemmen op zijn vroegst om 3 uur. De bruine enveloppen waarin het stembiljet wordt verstuurd worden geopend en de stembiljetten worden geteld. De resultaten van deze telling moeten voor 8 uur klaar zijn. Tussentijdse resultaten worden niet openbaar gemaakt.

Tellen van de stemmen

Vooraf uitgebrachte stemmen mogen op de verkiezingsdag vanaf 15 uur worden geteld. Na 8 uur, de sluiting van het stembureau, start de voorlopige telling van de overige stemming. De stembussen worden geopend, het aantal stembiljetten wordt geteld en de stemmen uitgebracht op de kandidaten. Tijdens het tellen van de stemmen worden de stembiljetten gegroepeerd en apart geteld. Deze resultaten worden opgeschreven in het proces verbaal. Na de telling wordt de centrale kiescommissie op de hoogte gebracht van de stemmen in de wijk. De centrale kiescommissie communiceert de totale resultaten naar het nationale Verkiezing Informatie Systeem van het Ministerie van Justitie.

Op de eerste maandag om 9 uur, volgend op de dag van de stemming, worden de stembiljetten altijd volledig opnieuw geteld. Tijdens deze telling wordt definitief bepaald welke stemmen worden meegeteld en welke als ongeldig worden aangemerkt. De fysieke stembiljetten worden door het hoofdstembureau verpakt en aan het stembureau voor de kieskring overhandigt.

De eerste resultaten van de telling zijn rond 23.30 uur beschikbaar op de dag van de verkiezing. De derde dag volgend op de verkiezing worden de definitieve resultaten bekend gemaakt door de centrale kiescommissie.

Alle stemmen worden handmatig geteld. Er is een centraal computer systeem waarin de resultaten worden ingevoerd. Hierin worden bij het nummer van de kandidaat het aantal ontvangen stemmen, dat de kandidaat heeft ontvangen ingevoerd.

2.6 Ierland

Ierland is een republiek met een parlementaire democratie. Aan het hoofd staat de president van Ierland die vooral een ceremoniële rol heeft. Het parlement van Ierland bestaat uit de Dáil en de Seanad. Deze zijn vergelijkbaar met de tweede en eerste kamer in Nederland. De Dáil bestaat uit 166 gekozen leden, dit aantal hangt af van het aantal inwoners van het land. De Seanad bestaat uit 60 leden die niet rechtstreeks worden gekozen. De regering wordt gevormd door ministers en een premier (benoemd door de president). De regering maakt onderdeel uit van het parlement, Dáil en Seanad. Maximaal twee leden van de regering zijn afkomstig van de Seanad. Ierland is verder onderverdeeld in 29 districten met allen eigen districtsraden. De vijf grote steden hebben een eigen bestuur met eigen stadsraden. Binnen de 29 districten zijn er nog 80 kleinere steden die allen hun eigen stadsraden hebben met beperkte taken.

Kiesstelsel

Ierland heeft een voor Europese begrippen bijzonder kiesstelsel, namelijk evenredige vertegenwoordiging op basis van de zogeheten 'single transferable vote', waarbij de kiezer op verschillende kandidaten kan stemmen.

Om de vijf jaar wordt de Dáil gekozen. 42 kiesdistricten kiezen elk drie, vier of vijf afgevaardigden. De kiezer zet een 1 voor de naam van de eerste kandidaat naar keuze, een 2 voor de tweede kandidaat enzovoort. De kiezer kan aldus zijn stem uitbrengen op kandidaten van verschillende partijen, maar is niet verplicht om meer dan één kandidaat aan te kruisen. De verdeling van de

zetels is een ingewikkeld proces waar de voorkeuren van de kiezers zijn uitgebracht op kandidaat in plaats van partij²².

2.6.1 Inventarisatie van de in gebruik zijnde stembiljetten

Op het stembiljet worden alle kandidaten op alfabetische volgorde gepresenteerd. Daarnaast zijn de stembiljetten voorzien van een foto van de kandidaat, de politieke partij en het logo van de partij. De kiezer stemt in een apart stemhokje, door op de naam van de kandidaat een voorkeur aan te geven. Een 1 voor de kandidaat van de eerste keuze, een 2 voor de tweede keuze enzovoorts. Potloden worden beschikbaar gesteld in het stembureau, maar het is niet verboden eigen pennen te gebruiken voor het stemmen. Het stembiljet wordt gevouwen en vervolgens in een verzegelde stembus gedaan.

2.6.2 Voorzieningen voor blinde en slechthziende kiezers

Voor blinde en slechthziende kiezers en voor laaggeletterde kiezers heeft de Ierse wetgeving regels gemaakt. Deze groep kiezers kunnen gebruik maken van assistentie bij het invullen van hun stembiljet. Deze assistentie mogen kiezers zelf meenemen of kan worden gegeven door de voorzitter van het stembureau. Bij wet is verder geregeld:

- foto's op de stembiljetten van de kandidaten;
- partijlogo op het stembiljet;
- een 'groot formaat' stembiljet voor slechthziende kiezers.

Aan de hulp bij stemmen worden strenge eisen gesteld voor zowel hulp van de voorzitter van het stembureau als eigen hulp (kader).

Als onderdeel van een gehandicapten plan dient het ministerie de wetgevende, logistieke en financiële implicaties van onafhankelijk stemmen voor blinde en slechthziende kiezers te onderzoeken. Hiervoor zijn er afspraken met de 'national council for the blind of Ireland'. Op dit moment worden een aantal nieuwe mogelijkheden overwogen zoals braille stembiljet sjablonen. Dit onderzoek is echter nog in een eerste fase. De belangrijkste afweging is tussen toegankelijkheid, geheimhouding en integriteit van het stembiljet.

THEORACHA

1. Teach (change on Irish) an marc ollúit ar an bbiléad.
2. Marcaíl an t-áir 1 sa bhealaí sa tsraith ghraingheál an chaidé bhealaí is ríghaí leat, marcaíl an t-áir 2 sa tsraith is hais ghraingheál an tsraith de dhá ríghaí, agus mar sin de.
3. Fill an papair suas nach bfeiceáir do vóta. Taispeáin cúl an papair doir sibheach beocheáil, agus cuir sa bhealaí bhealaí 4.

INSTRUCTIONS

1. See that the official mark is on the paper.
2. Mark 1 in the box beside the photograph of the candidate of your first choice, mark 2 in the box beside the photograph of the candidate of your second choice, and so on.
3. Fold the paper to conceal your vote. Show the back of the paper to the presiding officer and put it in the ballot box.

	AHERN — FIANNA FAIL (BERTIE AHERN of 'St. Lukes', 163 Lower Drumcondra Road, Dublin 9; Teacher)		
	COSTELLO — THE LABOUR PARTY (J.R. COSTELLO of 66 Angeline Street, Dublin 7; Public Representative)		
	FITZPATRICK — FIANNA FAIL (J.R. GIBBY FITZPATRICK of 86 Nassau Road, Dublin 7; Medical Doctor and Public Representative)		
	GREGORY — NON PARTY (TONY GREGORY of 5 Sackville Gardens, Ballybough, Dublin 2; Full-Time Public Representative)		
	KEHOE — SINN FEIN (NICKY KEHOE of 30 Parnam Road, Cabra, Dublin 7; Bookkeeper)		
	MITCHELL — FINE GAEIL (JIM MITCHELL of Leinster House, Dublin 2; Full-Time Public Representative)		
	O'DONNELL — NON PARTY (PATRICK NIEL O'DONNELL of 14 Cliftonville Road, Glasnevin, Dublin 9; Businessman)		
	O'LOUGHLIN — COMHAR CRIOSTAI - CHRISTIAN SOLIDARITY PARTY (PAUL THOMAS O'LOUGHLIN of Flat 4, 253 North Circular Road, Phibsborough, Dublin 7; Shop Assistant)		
	PRENDIVILLE — NON PARTY (TOM PRENDIVILLE of 52 Goldenlands Street, Phibsborough, Dublin 7; News Reporter)		
	SIMPSON — GREEN PARTY - COMHAONTAS GLAS (TOM SIMPSON of 3 Hampstead Avenue, Glasnevin, Dublin 9; FÁS Instructor)		

²² <http://www.publiek-politiek.nl/Info-over-politiek/Verkiezingen/Kiesstelsels/Ierland>

Companion voting

If an elector has a visual impairment, physical disability or literacy difficulty they may receive assistance to vote from a companion. To act as a companion, a person must be at least 16 years old, must be neither a candidate nor the agent of a candidate at the election and may not assist more than 2 electors at an election. The Presiding Officer must not permit a companion to assist an elector unless they are satisfied that the companion fulfils these conditions. If a person is not eligible to act as a companion, the elector can have another person act as a companion or they may ask to be assisted by the Presiding Officer.

Assistance by Presiding Officer

This facility can be availed of in the case of visual impairment, physical disability or literacy difficulty which prevents an elector from voting without help but who does not wish to be assisted by a companion.

Under this procedure, the Presiding Officer and the personation agents go with an elector to a part of the polling station where a conversation in normal tones cannot be overheard (the Presiding Officer can suspend entry to the polling station and have the station cleared, if necessary). The presence of the personation agent is a safeguard to confirm that the Presiding Officer complies with the electors instructions. It is a protection for the elector and for the Presiding Officer. As with all other persons involved in a poll, there is a statutory obligation on personation agents to maintain the secrecy of the ballot.

The Presiding Officer will ask which candidate the elector wishes to vote for and will mark the ballot paper in accordance with these instructions. If necessary, the Presiding Officer will read out the particulars of the ballot paper in relation to each candidate and ask to which candidate the elector wishes to give their first preference vote and so on. When the ballot paper has been marked in accordance with the electors instructions, the Presiding Officer will put it in the ballot box in the normal way.

The law specifically prohibits a Presiding Officer from acting on the written instructions received from a voter. The reason for this is that the written instructions may not represent the voters real wishes – someone else may have written them for example.

Also, while it is not specified in law, one of the commitments in the Department's Disability Sectoral Plan 2010-2012 is to provide accessible information to assist persons with disabilities to apply for entry on the register of electors and to assist such persons to vote at elections and referenda. The Department, in consultation with the National Council for the Blind of Ireland, has provided information on the electoral system in Ireland in Braille, audio CD and cassette format. This information has been circulated to local authorities who make it available at their public offices and other appropriate locations accessible to members of the public.

2.6.3 Voorzieningen voor laaggeletterde kiezers

Voor laaggeletterde kiezers gelden bovengenoemde maatregelen.

2.6.4 Tellen van de stemmen

Na het sluiten van de stemming worden de stembussen verzegeld en naar centrale telplaatsen gebracht per kiesdistrict. De verantwoordelijkheid hiervoor ligt bij de voorzitter van het stembureau. Elke voorzitter kan aparte afspraken maken over het veilig vervoeren van de stembiljetten. Over het algemeen worden de stembussen vervoerd in het bijzijn van meerdere leden van het stembureau of door de 'Garda Síochana' (politie).

De dag na de stemming wordt er vanaf 9 uur in de ochtend geteld. Elke stembus wordt geleegd en de stemmen worden geteld en vergeleken met het aantal van het stembureau. Daarna worden de stembiljetten gemixt en gesorteerd. De sortering gebeurt door de stembiljetten op volgorde te leggen per kandidaat van eerste voorkeur. Alle stembiljetten worden handmatig geteld. Daarna worden de resultaten middels een 'e-counting software pakket' verwerkt.

Ongeldige stemmen worden apart gehouden. Er wordt apart bijgehouden hoeveel ongeldige stemmen zijn uitgebracht. Een stembiljet is ongeldig als (a) het geen officieel stempel heeft, (b) het geen kandidaat van eerste voorkeur heeft, (c) het meer dan één kandidaten heeft met een eerste voorkeur, (d) als er tekst op staat anders dan de volgorde van kandidaten.

2.7 Letland

Letland is een parlementaire republiek met een één-kamer Parlement en als staatshoofd een president. Het Parlement, de Saeima, bestaat uit 100 gekozen leden. Het parlement wordt om de

Kiesstelsel

Het parlement, de Saeima, wordt elke vier jaar gekozen. Deze verkiezingen zijn op basis van een evenredige vertegenwoordiging. Hiervoor is Letland verdeeld in vijf kiesdistricten: Rīga, Vidzeme, Latgale, Kurzeme, Zemgalein. Parlementsverkiezingen worden altijd gehouden op de eerste zaterdag van oktober. Op gemeentelijk niveau worden de raden ook om de vier jaar gekozen. Deze raden bestaat uit 7 tot 60 zetels afhankelijk van de grootte van een gemeente. De verkiezing van gemeenteraden gaat eveneens middels een systeem van evenredige vertegenwoordiging.

2.7.1 Inventarisatie van de in gebruik zijnde stembiljetten

De laatste verkiezingen voor het Letse parlement zijn gehouden op 2 oktober 2010. Voor deze verkiezingen waren er in het district van Riga 13 lijsten beschikbaar. Elke kiezer krijgt voor het stemmen een set van stemmaterialen bestaande uit 13 stembiljetten en 1 stembiljet enveloppe. Een kiezer kies eerst een stembiljet van de lijst van voorkeur uit en kruist daarna de kandidaat van voorkeur aan met een "+". Daarnaast kan de kiezer namen doorstrepen van kandidaten die niet worden ondersteund. Een lijst waarvan alle namen zijn doorgestreept, geldt als een stem voor de lijst maar niet voor kandidaten.

Saraksta nosaukums

100

RĪGA

1. Vārds Uzvars	◇	2. Vārds Uzvars	◇
3. Vārds Uzvars	◆	4. Vārds Uzvars	◇
5. Vārds Uzvars	◆	~~6. Vārds Uzvars~~	◇
7. Vārds Uzvars	◇	8. Vārds Uzvars	◇
9. Vārds Uzvars	◇	~~10. Vārds Uzvars~~	◇
11. Vārds Uzvars	◇	~~12. Vārds Uzvars~~	◇
13. Vārds Uzvars	◆	14. Vārds Uzvars	◇
15. Vārds Uzvars	◇	16. Vārds Uzvars	◇
17. Vārds Uzvars	◇	18. Vārds Uzvars	◇
19. Vārds Uzvars	◇	20. Vārds Uzvars	◇
21. Vārds Uzvars	◇	22. Vārds Uzvars	◇
23. Vārds Uzvars	◇	24. Vārds Uzvars	◇
25. Vārds Uzvars	◇	26. Vārds Uzvars	◇
27. Vārds Uzvars	◇	28. Vārds Uzvars	◇
29. Vārds Uzvars	◇	30. Vārds Uzvars	◇
31. Vārds Uzvars	◇	32. Vārds Uzvars	◇

Op het stembiljet staat de lijstnaam, het lijstnummer en de betreffende verkiezing. Alle kandidaten worden op volgorde van nummer gepresenteerd. Het aankruisen van een naam of het doorstrepen hiervan gebeurt met pennen die aanwezig zijn in het stembokje. Dit is niet vastgelegd in de wetgeving en kan dus ook met potlood gebeuren. Het gekozen stembiljet met de lijst en kandidaten naar keuze, moeten door de kiezer in de speciale enveloppe gestopt worden en vervolgens in de stembus. Op de enveloppe staat een stempel van het stembureau.

2.7.2 Voorzieningen voor blinde en slechtziende kiezers

Bij wet is vastgelegd dat in geval van een lichamelijke handicap, het stemmen kan worden gedaan door een lid van de familie of een andere betrouwbare persoon niet zijnde een lid van de verkiezingscommissie. Daarnaast is er informatie over het kiesproces, de kandidatenlijsten en partij programma's beschikbaar in audio formaat op de website van de centrale kiescommissie. Ook is er een informatie telefoonnummer beschikbaar waar kiezers meer informatie kunnen krijgen over de procedure. Op dit moment zijn er op de stembureaus in Letland geen speciale voorzieningen voor blinde of slechtziende kiezers, zodat zijn hun stem niet zelfstandig en onafhankelijk kunnen uitbrengen.

2.7.3 Voorzieningen voor laaggeletterde kiezers

Voor laaggeletterde kiezers geldt ook bovenstaande tekst. Informatie over de verkiezingen is op meerdere manieren beschikbaar. Daarnaast is er extra informatie beschikbaar over het verkiezingsproces in een 'easy to read' formaat. Zie hiervoor bijvoorbeeld de posters met uitleg in de bijlage. Hierin wordt aan de hand van simpele plaatjes het verkiezingsproces inzichtelijk gemaakt. De centrale kiescommissie maakt op TV spotjes die in begrijpelijke taal informatie geven over het kiesproces en verwijzen naar een website en een telefoonnummer.

2.7.4 Tellen van de stemmen

Direct na het sluiten van de stemming begint de eerste telling, dit gebeurt in de stembureaus. Van het telproces wordt een proces verbaal opgemaakt bestaande uit twee onderdelen:

1. de resultaten van de voorlopige telling;
2. de definitieve resultaten van de telling.

Het telproces vindt plaats in een aantal fasen. Na de stemming wordt allereerst het aantal kiezers volgens de kiezerslijsten geteld. De stembussen worden geopend en één voor één worden de geldige stembiljetten geteld.

De geldige stembiljetten worden geopend. De stembiljetten worden daarna geteld per lijst. Hier wordt dus nog geen telling gedaan op kandidaat²³. De uitslag van deze telling wordt ingevuld op het proces verbaal en gecommuniceerd met de stedelijke of regionale kiescommissie. De stembiljetten worden verpakt en voorzien van een zegel. Onder toezicht van minimaal twee personen, aangesteld door het stembureau, blijven de stembiljetten liggen tot na de pauze.

Na een pauze – meestal de volgende dag – worden de stemmen voor de kandidaten geteld. Deze telling wordt voorgezet op hetzelfde stembureau.

De eerste telling duurt ongeveer 2 á 3 uur. De tweede telling ongeveer 7 á 8 uur. De stembureaus beschrijven de resultaten in de notulen van het stembureau en communiceren deze via de lokale kiescommissie naar de centrale kiescommissie. Alle resultaten zijn voorlopig totdat de centrale kiescommissie de resultaten heeft bevestigd. De finale resultaten zijn 2 á 3 weken na de

²³ <http://web.cvk.lv/pub/public/28722.html>

verkiezingsdag bekend. De resultaten per lijst / partij worden op dezelfde avond bekend gemaakt via de website van de kiescommissie. De resultaten per kandidaat volgen enkele dagen later²⁴. Stembiljetten mogen geen kenmerken hebben anders dan het kruisje of een doorgestreepte naam. Elke andere vorm zorgt ervoor dat de stem ongeldig is. Als er geen ongeldige markeringen op het stembiljet staan is het biljet geldig en is er een stem voor de lijst / partij van de kandidaat. Lege stembiljet enveloppen of meerdere stembiljetten in één enveloppe zijn ongeldige stemmen.

2.8 Luxemburg

Het groothertogdom van Luxemburg is een parlementaire democratie met als staatshoofd een constitutioneel monarch, de groothertog. Luxemburg heeft een één-kamer parlement van 60 leden, daarnaast is er een adviserende Staatsraad bestaande uit 24 burgers die het parlement adviseert. Luxemburg is verdeeld in 3 districten die verder zijn opgedeeld in 12 kantons, die op hun beurt zijn verdeeld in 116 gemeenten.

Kiesstelsel

Het parlement, bestaande uit 60 leden, wordt elke vijf jaar gekozen vanuit vier kiesdistricten op basis van evenredige vertegenwoordiging. De vier kiesdistricten zijn: Noord, Oost Zuid en Centraal. Het kiesdistrict Noord heeft 9 zetels te verdelen, Oost heeft 7 zetels, Zuid heeft 23 zetels en Centraal heeft 21 zetels. Opgeteld zijn dit 60 zetels in het parlement. De laatste parlementsverkiezingen zijn gehouden op 7 juni 2009. Luxemburg kent een verplichte opkomst voor verkiezingen. Net als de andere lidstaten van de Europese unie zijn er eens in de vier jaar verkiezingen voor de Luxemburgse leden van het Europees Parlement. Op het laagste bestuurlijke niveau, de gemeenten, kiezen de Luxemburgers om de 6 jaar een gemeenteraad.

94 ELECTIONS LEGISLATIVES, EUROPEENNES ET COMMUNALES

MODELE 1

Election de ..... députés Wahl von ..... Abgeordneten
Circonscription électorale ..... Wahlbezirk ..... (ou
Election de ..... conseillers Wahl von ..... Gemeinderäten
dans la commune de ..... le ..... in der Gemeinde ..... von .....)

1. 2. 3. 4.

5. 6.

2.8.1 Inventarisatie van de in gebruik zijnde stembiljetten

Verkiezingen worden gehouden middels een partij lijsten systeem. De zetels in het parlement worden toegewezen volgens de Hagenbach-Bischoff methode²⁵. Het aantal kandidaten dat partijen aanleveren voor het stembiljet is maximaal het aantal kandidaten dat te verkiezen is in het kiesdistrict. Kiezers kunnen stemmen voor een partij of

²⁴ Voorbeeld van de uitslag van één partij: <http://www.cvk.lv/cgi-bin/wdbcgiw/base/komisijas2010.GalRez10.kandid?NR1=81>

²⁵ http://en.wikipedia.org/wiki/Hagenbach-Bischoff_system

kiezers kunnen hun voorkeur uitspreken voor één of meer kandidaten van één of meer lijsten. Als de kiezer kiest voor een lijst ontvangt de lijst het aantal stemmen dat gelijk is aan het aantal zetels in het kiesdistrict. Als de kiezer kiest voor een kandidaat kan het aantal stemmen niet hoger zijn dan het aantal afgevaardigden dat gekozen kan worden in een bepaald district^{26 27}.

Het stembiljet wordt ingevuld door een "x" of een "+" aan het hoofd van de lijst te zetten of bij de kandidaat van de voorkeur. Het aankruisen van de voorkeur mag met pen of potlood gebeuren. De stem is uitgebracht als het stembiljet gevouwen in de stembus is gedaan.

2.8.2 Voorzieningen voor blinde en slechthorende kiezers

Onder voorwaarden is het voor alle Luxemburgers bij wet mogelijk om te stemmen per brief ('vote par correspondance'). Bijvoorbeeld kiezers die een lichamelijk handicap hebben, zoals blinde en slechthorende kiezers, zij kunnen zelf hulp inschakelen van een vertrouwde persoon. Hiervoor moet een aanvraag worden ingediend. Hiernaast zijn er geen speciale maatregelen in Luxemburg genomen om het voor blinde en slechthorende kiezers mogelijk te maken onafhankelijk te stemmen.

2.8.3 Voorzieningen voor laaggeletterde kiezers

Voor laaggeletterde kiezers zijn geen specifieke maatregelen genomen in het kiesproces.

2.8.4 Tellen van de stemmen

Alle stembiljetten worden handmatig geteld op het stembureau. Het Luxemburgse telproces bestaat uit één telling. Dit gebeurt direct na het sluiten van de stemming, om 14 uur. De eerste resultaten zijn beschikbaar aan het einde van de middag, of aan het begin van de avond op de dag van de verkiezingen. Bij elke verkiezing wordt er een centraal bureau aangewezen, die de leiding heeft over het verzamelen en berekenen van de eerste resultaten.

De resultaten van gemeentelijke verkiezingen zijn in de avond van de dag van de verkiezing beschikbaar, behalve voor de stad Luxemburg, waar deze berekening 4 á 6 dagen duurt.

Voor Europese verkiezingen geldt dat de uitslag 1 á 2 weken na de verkiezing definitief wordt gemaakt.

De rechter kan in voorkomende gevallen besluiten tot een hertelling van de stemmen.

2.9 Noorwegen

Het koninkrijk Noorwegen is een constitutionele monarchie. Het staatshoofd is de koning. De wetgevende macht ligt bij het Parlement, 'de Storting', en de regering. Het parlement telt 169 leden. De regering met aan het hoofd de eerste minister is verantwoordelijk voor de uitvoerende macht. Noorwegen is verdeeld in 19 provincies, Fylker, die vertegenwoordigd zijn in een provinciaal parlement. De 19 provincies zijn verder onderverdeeld in 430 gemeenten met elk hun eigen direct gekozen gemeenteraad.

²⁶ http://www.nsd.uib.no/european_election_database/country/luxembourg/parliamentary_elections.html

²⁷ http://www.eu2005.lu/en/savoir_lux/lux_publications/about_institutions/about_institutions.pdf

Kiesstelsel

Alle vertegenwoordigende organen in Noorwegen worden eens in de vier jaar opnieuw gekozen. Het Noorse kiesstelsel is een systeem van evenredige vertegenwoordiging. De 169 leden van het parlement worden gekozen vanuit de negentien provincies. Van de 169 zetels worden negentien zetels verdeeld aan partijen die landelijk gezien relatief te weinig zetels hebben gekregen. Deze negentien zetels komen overeen met het aantal provincies. Het aantal kandidaten is vastgelegd in de Noorse wetgeving, *Elections act §6-2*. Voor lokale en regionale verkiezingen geldt dat het aantal kandidaten gelijk kan zijn aan het aantal zetels dat te verkiezen is. Daarnaast kunnen er zes extra kandidaten zijn. Voor landelijke verkiezingen geldt dat tussen de 4 en 17 kandidaten op het stembiljet staan per partij.

De wetgeving rondom het kiesstelsel is vastgelegd in de grondwet en daarop gebaseerde kieswet ('*Valgloven*'). Vervroegde verkiezingen zijn in Noorwegen niet mogelijk, omdat de dag bij wet is vastgelegd, eens in de vier jaar op een maandag in september. Alternierend met het kiezen van het Parlement, worden lokale verkiezingen voor de gemeente en de provincie georganiseerd. In Noorwegen zijn er daarom elke twee jaar verkiezingen.

2.9.1 Inventarisatie van de in gebruik zijnde stembiljetten

Per verkiezing in Noorwegen is er per partij een stembiljet. Elke verkiezing heeft een eigen kleur stembiljet. Daarnaast heeft het ministerie gewerkt aan het ontwikkelen van nieuwe stembiljetten. Deze nieuwe versie van de stembiljetten is nog niet goedgekeurd. Ook hier is voor elk van de verkiezingen gekozen voor een aparte kleur. Daarnaast is er voor gemeenten onderscheid in het aantal kandidaten voor het stembiljet. Er is een versie voor 24 kandidaten, 40 kandidaten en 73 kandidaten.

In het Noorse stemhokje zijn stembiljetten van alle partijen aanwezig. Om te stemmen pakt de kiezer in het stemhokje het gewenste stembiljet voor de partij

waarop de kiezer wil stemmen. Voor alle verschillende partijen die meedoen inclusief een blanco stembiljet zijn dus aparte stembiljetten beschikbaar. Met het stembiljet kan de kiezer een keuze maken voor de partij of een kandidaat. Met pen of potlood is het mogelijk voor de kiezer om een voorkeur voor een kandidaat op te geven op het stembiljet. Dit is uitdrukkelijk niet noodzakelijk. Bij parlementaire verkiezingen is het mogelijk om de volgorde van kandidaten aan te passen. Hiertoe kan de kiezer voor de naam van de kandidaat het voorkeursnummer invullen. Daarnaast kan de kiezer ook een naam schrappen van de kandidatenlijst door een kruisje achter de naam van de kandidaat te plaatsen.

'Personstemme'

Voor provinciale verkiezingen kan de kiezer een voorkeursstem geven door middel van het aankruisen van een kandidaat (hokje voor de naam).

'Kandidater fra Andre lister'

Voor gemeentelijke verkiezingen kan de kiezer ook voorkeursstemmen geven aan kandidaten van een andere partijlijst. Hiervoor kan de kiezer de naam van de kandidaat schrijven op het stembiljet van de partij van de voorkeur.

Tot 2003 gebruikten de Noren enveloppen om de stem uit te brengen. Nu vouwt de kiezer het stembiljet in het stemhokje, zodat de namen van de kandidaten en de partij niet meer zichtbaar zijn. Het stembiljet krijgt een stempel en de kiezer stopt het biljet in de stembus. Het lid van het stembureau controleert het stembiljet; er mag maar één stembiljet voorzien worden van een stempel. Om het vouwen gemakkelijker te maken, zit de vouw in het nieuwe stembiljet niet in het midden maar excentrisch. Hierdoor is de kans op het verkeerd om vouwen minimaal.

2.9.2 Voorzieningen voor blinde en slechtziende kiezers

Onafhankelijk stemmen als blinde of slechtziende kiezer is mogelijk in Noorwegen. In het stemhokje liggen alle verschillende stembiljetten. Bij elk bakje met stembiljetten is in braille aangegeven voor welke partij het stembiljet bedoeld is. Het maken van aanpassingen op het stembiljet, zoals een voorkeur voor een kandidaat, of het uitkruisen van een kandidaat, is niet mogelijk voor blinde of slechtziende kiezers. Hiervoor moeten ze worden geholpen door de leden van het stembureau. Op dit moment test Noorwegen het e-vote 2011 project, waardoor het makkelijker wordt voor blinde en slechtziende kiezers om onafhankelijk van hulp te stemmen.

Het onafhankelijk stemmen van blinde en slechtziende kiezers in Noorwegen is vastgelegd in wetgeving (§26 en 30 van de 2003-01-02 no. 05: Regulations relating to parliamentary and local government elections).

De toegankelijkheid van stembureaus is geëvalueerd in 2007. Aan gemeenten (verantwoordelijk voor de stembureaus) is gevraagd hoeveel stembureaus goed toegankelijk zijn. Uit dit onderzoek is gebleken dat 78 procent van alle stembureaus zo toegankelijk zijn dat blinde en slechtziende kiezers onafhankelijk hun stem kunnen uitbrengen. Na deze evaluatie is er veel aandacht geweest voor de toegankelijkheid van stembureaus. Het ministerie heeft het idee dat de situatie op dit moment nog beter is dan in 2007.

2.9.3 Voorzieningen voor laaggeletterde kiezers

Informatie over het kiesproces wordt in meerdere talen beschikbaar gesteld aan de Noorse bevolking. Voor de laatste verkiezingen in Noorwegen betrof het dertien verschillende talen. De informatie wordt verstuurd naar elk huishouden, is beschikbaar op de website van het ministerie en is beschikbaar in elk stembureau.

Daarnaast zijn er verschillende subsidiemogelijkheden waarmee organisaties of private personen, die werken aan het bevorderen van betere informatie ter verhoging van de opkomst, worden ondersteund. Op het stembureau is altijd assistentie aanwezig zoals hierboven beschreven. Daarnaast zijn er geen specifieke faciliteiten voor laaggeletterde kiezers.

Wanneer het nieuwe stembiljet wordt geïntroduceerd, gaat dit gepaard met de introductie van een nieuwe set aan bewegwijzering en pictogrammen. Deze bewegwijzering is zo gemaakt dat het makkelijker en beter te begrijpen is voor laaggeletterde kiezers.

2.9.4 Tellen van de stemmen

De Noorse wetgeving schrijft voor dat er een eerste en een definitieve telling van de stembiljetten moet zijn. Voor provinciale en parlementsverkiezingen geldt dat er een controle telling op provinciaal niveau moet plaatsvinden. De verantwoordelijkheid over de eerste telling ligt bij het lokale kiescommissie.

De eerste telling van de stemmen vindt plaats direct na de sluiting van de stembureaus. Eerder uitgebrachte stemmen kunnen geteld worden vanaf het begin van de verkiezingsdag. Het tellen van de stemmen vindt plaats op het stembureau, daarna worden de stemmen naar het hoofdstembureau in de gemeente gebracht. De eerste resultaten van de verkiezingen worden direct gebracht tijdens de verkiezingsavond vanaf ongeveer 21.00 uur. Dit resultaat laat de verdeling van de zetels over de partijen zien. Voorkeursstemmen worden hierin nog niet meegenomen.

De donderdag of vrijdag volgend op de verkiezingen worden de definitieve resultaten vastgesteld. De lokale kiescommissie van de verschillende gemeenten is verantwoordelijk voor het gehele telproces. Blanco stemmen worden geteld en apart geregistreerd op de notulen van de stemming. Geldige stembiljetten bevatten een stempel, zijn duidelijk bedoeld voor de gehouden verkiezing, zijn duidelijk bedoeld voor de partij waarvoor is gestemd en de partij heeft een lijst in het kiesdistrict. Een commissie van minimaal drie leden beslist over het al dan niet ongeldig verklaren van stembiljetten. Het aantal ongeldige stemmen wordt apart geteld en geregistreerd in de notulen van de stemming.

De notulen zijn vastgesteld door het ministerie volgens een vast format, waarin alle termen, zoals het resultaat van de telling en het aantal ongeldige stemmen, wordt vastgelegd. Dit formulier wordt onder andere gebruikt om controles in te bouwen, zoals een vergelijking van het aantal stemmen van de eerste telling met een eventuele tweede telling.

2.10 Portugal

Portugal is een parlementaire republiek. De minister-president is regeringsleider en de president staatshoofd. De president benoemt formeel de minister-president en ministers en heeft de bevoegdheid om het parlement te ontbinden. De uitvoerende macht berust bij het kabinet. Kabinet en parlement hebben samen de wetgevende macht. Het parlement bestaat uit één Kamer, de Assembleia de República (de Vergadering van de Republiek). De uit 230 leden bestaande Assembleia heeft verder volledige wetgevende bevoegdheden (vetorecht, recht van amendement, begrotingsrecht) en controletaken. Portugal kent twee autonome regio's met een eigen regionale regering: de Azores en Madeira. In Portugal bestaan daarnaast 308 gemeenten met eigen gemeenteraden.

Kiesstelsel

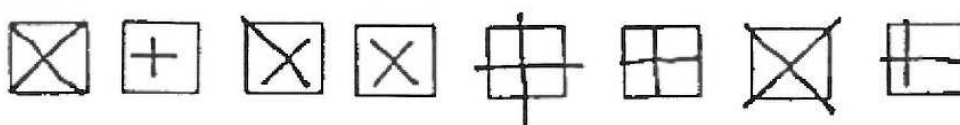
Nationale verkiezingen zijn er in Portugal op twee momenten. Allereerst de verkiezing van de president. Deze wordt rechtstreeks gekozen en heeft een absolute meerderheid nodig, eventueel worden hiervoor meerdere rondes gehouden. De Assembleia wordt om de vier jaar gekozen middels een stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Er zijn 22 kiesdistricten; achttien op het vaste land, één op Madeira en één op de Azoren, één voor de Portugezen in andere EU-landen en

één voor Portugezen elders in de wereld. Voor de regeringen op Madeira en de Azoren worden aparte verkiezingen gehouden, evenals voor de gemeenteraden.

2.10.1 Inventarisatie van de in gebruik zijnde stembiljetten

Stembiljetten worden in Portugal per verkiezing gemaakt. Hierbij verschillen de kleuren van de stembiljetten voor de lokale verkiezingen. Deze stembiljetten worden ook lokaal geprint op papier wat wordt gedistribueerd door het Ministerie²⁸. Het kiesstelsel is een 'closed list'; er worden geen namen van de kandidaten gepresenteerd. Het model van de stembiljetten is sinds 1994 ongewijzigd en vastgelegd in wetgeving. Het papier betreft niet transparant, 115 g/m2.

Het stembiljet wordt met de pen ingevuld door een kruis in het hokje te zetten op een van de volgende manieren:

Het stembiljet wordt vervolgens gevouwen in de stembus gedaan.

2.10.2 Voorzieningen voor blinde en slechtziende kiezers

In Portugal is voor blinde en slechtziende kiezers vastgelegd dat deze kunnen worden geholpen door een vertrouwde persoon (person of confidence) zoals familie, vrienden, et cetera.

Tijdens de laatste Europese verkiezingen in 2009 is er informatie in braille beschikbaar gemaakt. Deze informatie (kieslijsten) was in elk stembureau te verkrijgen.

Onafhankelijk kiezen is voor blinde en slechtziende kiezers niet vastgelegd in Portugese wetgeving. Het National Stationery Office voert op dit moment een evaluatiestudie uit naar het gebruik van braille tijdens de laatste verkiezingen voor het Europe Parlement.

2.10.3 Voorzieningen voor laaggeletterde kiezers

Op het stembiljet worden de logo's van politieke partijen afgebeeld. Daarnaast zijn er tijdens de presidentsverkiezingen foto's van de kandidaten geprint op het stembiljet. Naast deze twee maatregelen zijn er geen specifieke voorzieningen voor laaggeletterde kiezers.

2.10.4 Tellen van de stemmen

Het tellen van de stemmen gebeurt handmatig direct na het sluiten van de stembureaus. De stemmen worden in het stembureau geteld, ongeveer 1000 stemmen. De eerste resultaten worden bekend gemaakt via TV, radio en internet. Afhankelijk van het aantal kandidaten/lijsten, de opkomst en eventuele

CDS - Partido Popular	CDS-PP		☐
Partido Socialista	PS		☐
Nova Democracia	PND		☐
Movimento Mérito e Sociedade	MMS		☐
Bloco de Esquerda	B.E.		☐
Portugal pro Vida	PPV		☐
Partido Trabalhista Português	PTP		☐
Partido Operário de Unidade Socialista	POUS		☐
FEH - Frente Ecologia e Humanismo	MPT-PH		☐
Partido Social Democrata	PPD/PSD		☐
Partido Nacional Renovador	P.N.R.		☐
Movimento Esperança Portugal	MEP		☐
CDU - Coligação Democrática Unitária	PCP-PEV		☐
Partido Popular Monárquico	PPM		☐
Partido Comunista dos Trabalhadores Portugueses	PCTD/MRPP		☐

²⁸ <http://www.incm.pt>

Blanco stemmen worden meegenomen in het opkomstpercentage. Deze stemmen worden ter verificatie opgestuurd naar een hoger niveau voor de finale telling.

De republiek Roemenië is een relatief jonge Europese lidstaat. In 2007 zijn Roemenië en Bulgarije gezamenlijk lid geworden van de Europese Unie. De officiële staatsvorm is een parlementaire republiek. Het staatshoofd is de president met een termijn van vijf jaar. Aan het hoofd van de regering staan de premier en ministers. Het Roemeense parlement bestaat uit twee kamers, een tweede kamer (de Camera Deputatilor) en de eerste kamer (de Senat). De Camera Deputatilor is een parlement bestaande uit 345 zetels, de Senat heeft 143 zetels. Roemenië is verder verdeeld in 41 districten. Op lokaal niveau worden er in Roemenië verkiezingen gehouden voor de gemeenteraden en de provincieraden. Daarnaast zijn er verkiezingen voor de burgemeesters en de presidenten van de provincies.

Sinds 1929 bestaat in Roemenië het algemeen stemrecht. Een bijzonder onderdeel in de grondwet en de kieswet is dat aan wettelijk erkende organisaties van nationale minderheden een volksvertegenwoordiger in het Camera Deputatilor wordt verleend, indien ze niet op de normale manier in de verkiezingen een volksvertegenwoordiger konden krijgen. Momenteel hebben minderheden 18 zetels in de kamer. Op nationaal niveau kiezen de Roemenen de president, de tweede kamer en de eerste kamer. De president wordt om de vijf jaar veelal in twee ronden gekozen met een meerderheid van 50% + 1. Via een lijstenstelsel met individuele kandidaten worden de twee kamers van het parlement gekozen op basis van evenredige vertegenwoordiging. De burgemeesters worden in een twee ronden stelsel gekozen. Voor de presidenten van de provincies geldt het systeem 'the first past the post'. De raden van beide niveaus, provincie en gemeente, worden via evenredige vertegenwoordiging gekozen door middel van kandidaten die op een lijst van een partij worden gerepresenteerd.

Het Roemeense stembiljet bevat allereerst informatie over de verkiezing, zoals waarvoor de verkiezing is bedoeld, het kiesdistrict en de datum. Daarnaast worden de kandidaten gepresenteerd. Per vak wordt aangegeven voor welke politieke partij of alliantie het vakje is bedoeld, het logo van de

partij en de namen van de kandidaten.

Het formaat van het stembiljet is A4, het papier waarop het stembiljet wordt geprint wordt aangeleverd door de staat. De kiezer brengt een stem uit door met een stempel 'VOTED' op de kandidaat van de voorkeur te stempelen. Het stembiljet wordt na het stemmen voorzien van een stempel en vervolgens gevouwen in de stembus gedaan.

2.11.2 Voorzieningen voor blinde en slechtziende kiezers

Voor zowel blinde en slechtziende kiezers als laaggeletterde kiezers is op dit moment assistentie als een vorm van hulp beschreven in wetgeving. "The voter that, from good reasons, remarked by the president of the electoral bureau of the polling station, is not able to vote by himself, has the right to invite in the polling booth an attendant that he chooses, in order to help him. The attendant cannot be one of the observers or the members of the electoral bureau of the polling station." (art.42, par. (21) Law no.35/2008 for the election of the Chamber of Deputies and the Senate).

Andere vormen van hulp of onafhankelijk stemmen is niet mogelijk voor blinde of slechtziende kiezers.

Op dit moment zijn er twee onderzoeken gaande bij de Roemeense kiesraad, the Permanent Electoral Authority.

1. Onderzoek naar het stemmen voor mensen met een handicap. Hiervoor is het PEA gestart met het organiseren en bijwonen van meetings met NGO's, die zich bezig houden met gelijke kansen voor mensen met een handicap. De conclusie van deze meetings zullen resulteren in een rapport wat de basis zal zijn voor een wetgevingsproject van het PEA²⁹.
2. Het tweede onderzoek betreft moeilijkheden gedurende het kiesproces voor laaggeletterde kiezers. Op dit moment worden resultaten verwerkt en de PEA maakt voorstellen voor veranderingen in wetgeving. "If the elector, for grounded reasons, found by the president of the electoral bureau of the polling station, is not able to sign in the electoral roll, the specification shall be made in the list, with the confirmation, based on signature, of a member of the electoral bureau." (art. 42, par (2), Law. No. 35/2008 for the election of the Chamber of Deputies and the Senate).

2.11.3 Voorzieningen voor laaggeletterde kiezers

Zie vorige paragraaf.

2.11.4 Tellen van de stemmen

Het tellen van de stemmen vindt plaats in de stembureaus in eventuele aanwezigheid van het publiek. Na het sluiten van de stemming maakt de voorzitter van het stembureau de overige stembiljetten onklaar. Daarna worden handmatig alle stembiljetten geteld. De stemmen worden per stembus geteld en vastgelegd in het proces verbaal.

²⁹ <http://www.roaep.ro/ro/getdocument.php?id=4716>

2.12 Spanje

Spanje is een constitutionele monarchie waarvan de koning het staatshoofd is. De regering is samengesteld uit een president en ministers. Daarnaast zijn er twee kamers: het Hogerhuis (de Senado) en het Lagerhuis (Congreso de los Diputados).

Kiesstelsel

Voor de verkiezingen van de Spaanse tweede kamer maakt Spanje gebruik van kiesdistricten, die bestaan uit de vijftig provincies en de twee autonome steden (Ceuta en Melilla) in Noord-Afrika. In elk kiesdistrict, zo stelt de grondwet, vinden de verkiezingen plaats op basis van een stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Ook voor de Senaat vormen de provincies de kiesdistricten. De inwoners van elke provincie kiezen vier senatoren. Bovendien benoemen de parlementen van de autonome gemeenschappen allemaal één senator plus een senator voor elke miljoen inwoners in hun regio. Daarnaast zijn er verkiezingen voor parlementen van de autonome regio's, lokale verkiezingen en het Europees Parlement.

2.12.1 Inventarisatie van de in gebruik zijnde stembiljetten

In Spanje wordt onderscheid gemaakt tussen twee vormen van stembiljetten.

1. 'Closed list' stembiljetten
2. Stembiljetten die moeten worden ingevuld

'Closed list' stembiljetten, waarvan de kiezer het stembiljet van haar voorkeur uitkiest.

- Verkiezingen van de Spaanse Tweede Kamer
- Verkiezingen voor de parlementen van de autonome regio's
- Zes gemeenten voor de lokale verkiezingen

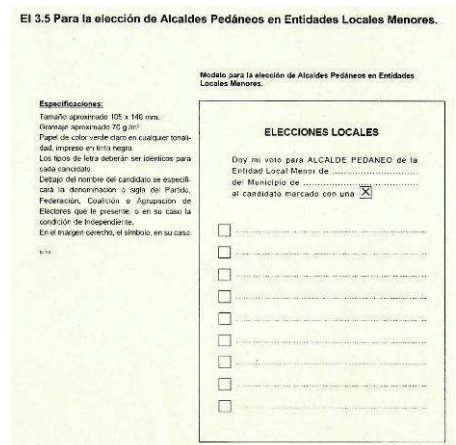
Stembiljetten die moeten worden ingevuld door de naam van de kandidaat van de voorkeur op te schrijven of aan te kruisen.

- Verkiezingen van de Spaanse Senado (Eerste Kamer)
- Overige gemeenten voor de lokale verkiezingen

Stembiljetten worden in officiële enveloppen gedaan en vervolgens in de stembus gededponeerd. De enveloppen zijn speciaal geprint met de tekst waarop staat voor welke verkiezingen deze zijn bedoeld.

2.12.2 Voorzieningen voor blinde en slechthziende kiezers

Voor blinde en slechthziende kiezers zijn er in Spanje uitgebreide mogelijkheden om zelfstandig te kunnen kiezen. In de bijlage van dit onderzoek zijn hiervan enkele voorbeelden te vinden.

ELECCIONES A CORTES GENERALES MARZO 2008
ELECTIONS A CORTS GENERALS MARÇ 2008

DIPUTADOS / DIPUTATS

VALENCIA
VALENCIA

Doy mi voto a la candidatura presentada por:
Done el meu vot a la candidatura presentada per:

PARTIDO POPULAR / PARTIT POPULAR
Sigla / Sigla: (PP)

1. ESTEBAN GONZÁLEZ PONS
2. JOSÉ MARÍA MICHAELA NÚÑEZ
3. IGNACIO GIL LÁZARO
4. MARÍA JOSÉ CATALÁ VERDET
5. MARTA TORRADO DE CASTRO
6. INMACULADA BAÑÜLS ROS
7. IGNACIO URIARTE AYALA
8. VICENTE FERRER ROSELLÓ
9. SUSANA CAMARERO BENÍTEZ
10. TERESA GARCÍA SENA
11. INMACULADA GUAITA VAÑO
12. EVARISTO AZNAR TERUEL
13. ENRIQUE ORTÍ FERRÉ
14. CARMEN JAVEGA MARTÍNEZ
15. JUAN VICENTE PÉREZ ARAS
16. ALFREDO CASTELLÓ SÁEZ

SUPLENTE / SUPLENTS:

1. CRISTINA IBÁÑEZ VIDAL
2. ANDRÉS COLOMER CASTELLÓ
3. ANA MARÍA ORTÍ SÁNCHEZ
4. JOSÉ ANTONIO MOSCARDÓ ÚBEDA

Door een koninklijk besluit van 2007 naar aanleiding van de modernisering van de Spaanse kieswet is bepaald dat blinde en slechtziende kiezers voor sommige verkiezingen documentatie in braille kunnen ontvangen. Hierdoor worden deze kiezers geholpen in het zelfstandig uitbrengen van hun stem. Overigens was ook voor deze modernisering het recht op kiezen voor deze groep kiezers gegarandeerd maar dan met hulp. Het stembiljet dat door blinde en slechtziende kiezers moet worden ingevuld is identiek aan het stembiljet van alle kiezers. Hierdoor wordt het stemgeheim gegarandeerd.

Blinde en slechtziende kiezers die aan bepaalde voorwaarden voldoen, krijgen tijdens de verkiezingsdag op het stembureau een 'voting kit'. Hiervoor moeten ze vooraf, door middel van een gratis telefoonnummer, aangeven dat ze willen stemmen en gebruik willen maken van de speciale kiesprocedure voor blinde en slechtziende kiezers. De kit bestaat uit een gebruiksaanwijzing in braille, een grote enveloppe waarop in braille staat geschreven dat er meerdere enveloppen zijn voor de verschillende stemmingen. Deze enveloppen bevatten de normale stembiljetten en enveloppen waarop de stem kan worden uitgebracht.

Voor de '*Senado*'verkiezingen bevat de 'voting kit' een sjabloon wat over het stembiljet kan worden gelegd. Op het sjabloon staan in braille alle kandidaten vermeld. De kiezer kan deze gebruiken om het stembiljet in te vullen.

In de autonome regio's waar naast het Spaans een tweede taal officieel geregistreerd is, wordt de gebruiksaanwijzing in braille ook in de andere taal gemaakt.

Naast deze manier van onafhankelijk stemmen voor blinde en slechtzienden is het ook mogelijk om fysieke assistentie te krijgen. Informatie over kandidaten en over de stemprocedure is te krijgen via een gratis telefoonnummer of via websites die toegankelijk zijn gemaakt.

Al deze mogelijkheden zijn wettelijk vastgelegd in Spanje. Hiervoor wordt verwezen naar Artikel 87 Organic Law 5/1985 on the General Election Regime (LOREG), Spanish Electoral Act.

Op dit moment wordt in Spanje een evaluatiestudie uitgevoerd (nog niet beschikbaar). Onderdeel van de evaluatie zijn de aanpassingen in de kieswet van 2007, waarin het braille systeem is vastgelegd.

2.12.3 Voorzieningen voor laaggeletterde kiezers

In Spanje wordt sinds de verkiezingen van 1994 voor alle campagnespots op de publieke TV aangaande verkiezingen of stemmen gebruik gemaakt van eenvoudige duidelijke spots, met ondertiteling en een dovertolk. Dit is bij wet (Art. 50 LOREG) vastgelegd. De spots zijn ook beschikbaar op de toegankelijke website van het ministerie samen met de informatie die wordt gebruikt door blinde en slechtziende kiezers. Ook het Central Electoral Committee en de Electoral Roll Office geven via websites en een gratis telefoonnummer informatie over de verkiezingen.

Naast bovenstaande voorzieningen worden er tijdens de verkiezingen geen speciale voorzieningen getroffen voor laaggeletterde kiezers.

2.12.4 Tellen van de stemmen

Het tellen van de stemmen gebeurt in Spanje handmatig. Direct na de stemming wordt de eerste telling verricht. De stemmen worden geteld in het stembureau. De uitslagen van de telling worden opgemaakt door het stembureau en per formulier naar de Electoral Commission gestuurd. Na de eerste telling worden de stembiljetten vernietigd. Dit geldt niet voor de stembiljetten waarvan de stem niet duidelijk is, of waarvan het stembureau / onafhankelijke observatoren hebben aangegeven dat ze ongeldig zijn. Deze stembiljetten worden ook naar de Electoral Commission gestuurd.

De Electoral Commission heeft de leiding over de definitieve uitslag van de stemming. De definitieve uitslag wordt drie dagen na de verkiezingen vastgesteld. Naast het uitslagenformulier wordt door het stembureau ook een proces verbaal meegestuurd waarin eventuele incidenten worden vermeld.

Ongeveer anderhalf uur na het sluiten van de stembussen worden de resultaten van de stemming voor heel Spanje bekend gemaakt. Het stembureau is open van 9.00 tot 20.00 uur. Gemiddeld worden de stemmen op het stembureau in 45 minuten geteld.

Het stemproces wordt gewaarborgd door onder andere het inzetten van stemhokjes, transparante stembussen en waarnemers van politieke partijen bij de stembureaus tijdens openingstijden en tijdens het tellen van de stemmen. Daarnaast staat het gehele stemproces open voor burgers die het tellen van de stemmen willen observeren.

2.13 Overzicht

In de onderstaande tabel is een overzicht opgenomen van de belangrijkste resultaten uit de analyse van de stembiljetten, de voorzieningen voor blinde en slechtziende kiezers en de voorzieningen voor laaggeletterde kiezers.

2.13.1 Stembiljetten

	<i>Stem op</i>	<i>aantal stemmen kiezer</i>	<i>Aantal biljetten per verkiezing</i>	<i>Invullen</i>	<i>Stembiljet in stembus</i>	<i>Kies- districten</i>	<i>Max. aantal kandidaten</i>
België	lijst of kandidaat	1	1	rood potlood	gevouwen	11	72 + 16 (Brussel)
Denemarken	kandidaat	1	1	pen	gevouwen	10	Geen max. (landelijk) Max. 4 (regionaal)
Duitsland	Kandidaat (1e stem) & lijst (2e stem)	2	1	niet bij wet vastgelegd	gevouwen	Bundestag 229	Geen max.
Estland	kandidaat	1	1	pen	gevouwen	Riigikogu 12	125
Finland	kandidaat	1	1	pen of potlood	gevouwen	15	Max. 35
Ierland	kandidaat	1	1	potlood	gevouwen	43	Geen max.
Letland	voor en/of tegen meerdere kandidaten	1	Gelijk aan aantal lijsten	niet bij wet vasgelend, pen in stembokje aanwezig	enveloppe	Parlement 5	Op basis van bevolking
Luxemburg	lijst of meerdere kandidaten van meerdere lijsten	>2	1	pen of potlood	gevouwen	4	Max. 27
Noorwegen	lijst, voorkeurskan didaat, schrappen kandidaat, kandidaat andere lijst	1	gelijk aan aantal lijsten	pen of potlood	gevouwen	19	4 – 7 (landelijk) Max. gelijk aan aantal zetels (regionaal en lokaal)
Portugal	partij of kandidaat (alleen bij presidents - verkiezingen)	1	1	pen	gevouwen	20	Tussen 2 en 47
Roemenië	kandidaat	1	1	pen of potlood	gevouwen		
Spanje	Partij of kandidaat	1	1 of gelijk aan aantal lijsten	pen of potlood	enveloppe	52 (provincies)	Max 2, 3 of 4

2.13.2 Voorzieningen voor blinde en slechthziende kiezers en laaggeletterde kiezers

	<i>Blinde en Slechthziende kiezers</i>			<i>Laaggeletterde kiezers</i>		
	<i>Sjabloon</i>	<i>uitleg</i>	<i>extra</i>	<i>Foto</i>	<i>Logo</i>	<i>extra</i>
België	nvt	nvt	hulp van derden	nvt	ja	speciale handleidingen & hulp van derden
Denemarken	nvt	nvt	hulp van derden	nvt	nvt	hulp van derden
Duitsland	ja	audio CD, braille informatie & groot lettertype	hulp van derden	nvt	nvt	hulp van derden & aandacht voor verkiezings - materialen
Estland	nvt	nvt	hulp van derden & stemmen via internet	nvt	nvt	hulp van derden
Finland	nvt	door kiesassistent	hulp van derden	nvt	nvt	hulp van derden & 2-talige informatie
Ierland	in onderzoek	nvt	hulp van derden & stembiljet in groot formaat	ja	ja	hulp van derden
Letland	nvt	audio, website & telefoonnummer	hulp van derden	nvt	nvt	tv spots, informatie in 'easy to read' formaat via website & telefoonnummer
Luxemburg	nvt	nvt	stemmen per post	nvt	nvt	nvt
Noorwegen	stembiljetten in vakken met braille	nvt	hulp van derden & toegankelijke stembureaus	nvt	nvt	hulp van derden, 13-talige informatie, subsidies voor private organisaties & nieuwe bewegwijzering in onderzoek
Portugal	nvt	in braille	nvt	bij presidents - verkiezingen	ja	nvt
Roemenië	nvt	nvt	hulp van derden & mogelijkheden in onderzoek	nvt	ja	hulp van derden & mogelijkheden in onderzoek
Spanje	ja	'voting kit', informatie via website en telefoonnummer	hulp van derden & evaluatie wordt opgesteld	nvt	ja	tv spots, website & telefoonnummer

2.13.3 Telproces

	<i>Waar?</i>	<i>Aantal tellingen</i>	<i>Tijd tot definitieve uitslag</i>
België	centraal stemopnemingsbureau	1	
Denemarken	stembureau	2	1 dag
Duitsland	stembureau	1	17-22 dagen
Estland	stembureau / NEC (indien elektronisch)	2	4-30 dagen
Finland	stembureau	1	3 dagen
Ierland	centrale telplaats per kiesdistrict	1	
Letland	stembureau	2	2-3 weken
Luxemburg	stembureau	1	3-6 uur, stad Luxemburg 4-6 dagen, EU 1-2 weken
Noorwegen	stembureau	2	< 1 week
Portugal	stembureau	1	8-10 uur
Roemenië	stembureau	1	
Spanje	stembureau	1	3 dagen

3 (Elektronische) telhulpmiddelen

In dit hoofdstuk wordt het gebruik van (elektronische) hulpmiddelen bij het tellen van papieren stembiljetten beschreven. Voor dit onderdeel is gebruik gemaakt van de respons van de aangeschreven landen, daarnaast is met name gebruik gemaakt van deskresearch.

Van de aangeschreven landen hebben Noorwegen en Letland gereageerd. Voor deze twee landen zijn beschrijvingen opgenomen van de hulpmiddelen die gebruikt worden. In Londen (UK) wordt op grote schaal gebruik van elektronische telhulpmiddelen. Zij zijn aangeschreven, maar hebben niet actief deelgenomen aan dit onderzoek. Spanje en Duitsland hebben elk apart in hun reactie aandacht besteed aan het regelgevend kader.

3.1 Beschrijving van categorieën hulpmiddelen

In het onderstaande overzicht worden de verschillen tussen de beschikbare stemsystemen beschreven aan de hand van de wijze (handmatig vs. computer) waarop de stappen in het stemproces worden doorlopen:

	Stem uitbrengen	Stem vastleggen	Stem tellen	Stem hertellen
1. DRE	Stemkeuze invoeren op computer	In geheugen	Door computer o.b.v. geheugen	Idem stem tellen
2. DRE met VVAT	Stemkeuze invoeren op computer	In geheugen	Door computer o.b.v. geheugen	Persoon o.b.v. VVAT
3. Digital Pen	Invullen papieren stembiljet	Op papier en in geheugen	Door computer o.b.v. geheugen	Persoon o.b.v. papieren stembiljet
4. Optische systemen	Invullen papieren stembiljet	Op papier	Door computer o.b.v. scannen papieren stembiljet	Persoon o.b.v. papieren stembiljet
5. Stemprinter/stemmenteller	Stemkeuze invoeren op computer	Op papier	Door computer o.b.v. scannen papieren stembiljet	Persoon o.b.v. papieren stembiljet

Tabel 1 Onderscheid stemsystemen naar processtap

Nadere toelichting per stelsysteem:

1. Direct Recording Electronic computers (DRE's)

De kiezer brengt zijn stem uit via een computer en deze wordt direct in een elektronisch geheugen vastgelegd. Doordat de stem in elektronische vorm is opgeslagen, kan de stem geautomatiseerd worden geteld. De NEDAP stemcomputer die tot en met 2006 in Nederland werd gebruikt is gebaseerd op dit principe, net als vele andere stemcomputers.

2. DRE met VVAT (Voter Verifiable Audit Trail)

De kiezer brengt zijn stem uit via een computer en deze wordt direct in een elektronisch geheugen én op een papieren controlestrook ('VVAT') vastgelegd. Beoogd voordeel van het

tevens op papier vastleggen van de stem, is dat de kiezer zelfstandig kan verifiëren of zijn stem juist is vastgelegd en dat bij hertellingen de papieren controlestroken geteld kunnen worden.

Een variant op dit type systeem werd gebruikt in België, waarbij de kiezer op één computer zijn stem uitbrengt en deze opslaat op een magneetstripkaart. De kiezer heeft de mogelijkheid om op een tweede computer (die niet verbonden is met de eerste) te controleren wat er op de magneetstripkaart is opgeslagen. De kiezer deponeert de magneetstripkaart vervolgens in een stembus. Na afloop van de stemming worden alle magneetstripkaarten één voor één uitgelezen in een derde computer die de stemmen telt.

3. Digitale pen systemen

De kiezer brengt zijn stem uit met een speciale inkschrijvende pen op een papieren stembiljet. De pen bevat een miniatuur sensor die elke kleine beweging van de pen registreert. De op papier uitgebrachte stem wordt zo direct ook elektronisch vastgelegd. Veelal wordt hierbij speciaal papier gebruikt waarop een zeer fijn raster van kleine puntjes is aangebracht. Dit raster dient ter ondersteuning van de sensor in de pen op de locatie van de pen op het papier nauwkeuriger vast te leggen. Voor stemsystemen heeft dit als voordeel dat de kiezer met de pen zijn stem uitbrengt op papier, maar dat de stem ook direct elektronisch is vastgelegd. Voor hertellingen zijn de papierstemmen beschikbaar.

4. Optische systemen

De kiezer brengt zijn stem uit met potlood of pen op een papieren stembiljet. Het papieren stembiljet wordt daarna optisch gelezen door een scanner, die het stembiljet digitaliseert en verwerkt tot data. De data wordt in de computer geteld. Binnen de categorie van optische systemen komen meerdere varianten voor:

- a) Optical Character Recognition (OCR) systemen. Deze systemen scannen het papieren stembiljet en analyseren de (veelal handgeschreven) karakters en leestekens door patronen te vergelijken met een referentieset aan karakters en leestekens.
- b) Intelligent Character Recognition (ICR) systemen. Deze systemen zijn vergelijkbaar met OCR systemen, met het verschil dat ook de *context* van de te herkennen teksten wordt geanalyseerd. Mede aan de hand van de context wordt de te herkennen tekst geïnterpreteerd. Voor stemsystemen is dit relevant omdat in sommige (waaronder de Nederlandse) kieswetgeving het niet toegestaan is om een stembiljet te markeren, er iets bij te schrijven etc.
- c) Optical Mark Recognition (OMR) systemen. Ook deze systemen zijn een variant op OCR systemen, zij het dat ze speciaal ontwikkeld zijn om aangevinkte hokjes en ingekleurde rondjes te herkennen.

5. Stemprinter en stemmenteller

De kiezer brengt zijn stem uit via een computer en deze wordt *alleen* op papier vastgelegd met behulp van de 'stemprinter'. De kiezer deponeert de uitgeprinte stem in een reguliere stembus. De papieren stemmen worden geteld met een optisch systeem (de 'stemmenteller') die op OCR- of ICR-basis werkt.

Deze categorie stemsystemen is voor het eerst geconcipeerd door de commissie Korthals-Altes ("stemmen met vertrouwen"); er zijn nog geen systemen in de markt beschikbaar op basis van

dit concept.

In het kader van dit inventariserend onderzoek is alleen gekeken naar het gebruik van (elektronische) telhulpmiddelen uit categorie 3 en 4.

3.2 Ervaringen met het gebruik van elektronisch telhulpmiddelen

3.2.1 OCR & ICR

Londen / Verenigd Koninkrijk

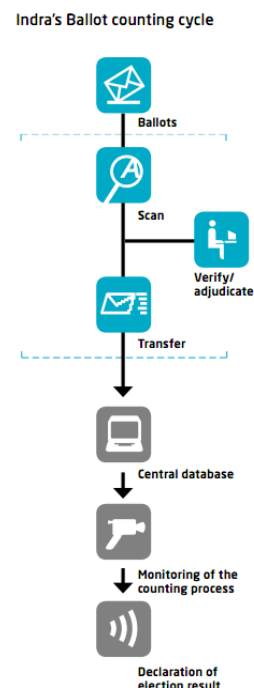
In Londen wordt op grote schaal "e-counting" toegepast voor alle verkiezingen sinds 2000. In 2007 is door Londen elects, het uitvoerend orgaan voor verkiezingen, een contract gegund aan Indra³⁰. Een beschrijving van het e-counting proces online beschikbaar³¹. De kiezer brengt haar stem lokaal bij het stembureau uit hiervoor is geen speciaal aangepast stembiljet gemaakt. De e-counting tel machine kan het huidige type stembiljetten uitlezen. Voor de verkiezing in 2008 waren er drie stembiljetten voor drie verkiezingen³². Na het sluiten van de stembussen wordt het aantal geldige in de stembus gedeponeerde stembiljetten geteld. Daarna worden de stembiljetten verpakt inclusief het eerste telrapport met daarop het aantal uitgebrachte stemmen. Het pakket wordt per taxi vervoerd naar één van de drie grote 'telcentra'. De stembiljetten worden hier met OCR technologie uitgelezen en automatisch geteld³³. Tijdens de laatste verkiezingen in mei 2008 zijn er zo'n 6 miljoen stembiljetten geteld. Het tellen van de stemmen duurt

ongeveer 12 uur. Londen elects heeft berekend dat het handmatig tellen van hetzelfde aantal stemmen ongeveer 2 tot 3 dagen zou duren³⁴.

Inmiddels zijn er diverse rapportages beschikbaar rondom de verkiezingen van 2008³⁵.

De belangrijkste resultaten uit de evaluatie in 2008 zijn:

- aparte stembiljetten voor elke verkiezing voor de helderheid naar de kiezer;
- het design van het stembiljet blijkt voldoende te zijn en wordt opnieuw gebruikt;

³⁰ http://www.indracompany.com/sites/default/files/PE_e-counting_eng.pdf

³¹ http://www.londonelects.org.uk/pdf/factsheets/fs7_e_counting.pdf

³² http://www.londonelects.org.uk/pdf/factsheets/fs4_ballot_papers.pdf

³³ Counting the Vote, Report of the London Assembly's Elections Review Committee, December 2007

³⁴ http://www.londonelects.org.uk/results/e_counting.html

³⁵ http://www.londonelects.org.uk/news/latest_news/e_counting_reports_published.html

- de tijd die het kost om de stemmen te tellen is teruggebracht van twee á drie dagen tot twaalf uur;
- om de technische kennis en stemproces ervaringen zoveel mogelijk te gebruiken, wordt er gebruik gemaakt van slecht drie vaste tellocaties.

Er is geen informatie beschikbaar over het uitvalpercentage.

Daarnaast heeft ook de Open Rights Group in 2008 een onderzoek gedaan naar het verkiezingsproces in de Greater London Authority (GLA)^{36,37}. De hoofdconclusie die ORG trekt in dit onderzoek is dat naar hun mening er onvoldoende bewijsmateriaal is waarop onafhankelijke verkiezingswaarnemers een oordeel kunnen baseren over de vraag of de uitslag een accurate afspiegeling is van de uitgebrachte stemmen. ORG doet aanbevelingen om het niveau van transparantie verder te vergroten.

Noorwegen³⁸

In de verkiezingen van 2003, 2005, 2007 en 2009 zijn in Noorwegen op zowel lokaal niveau als voor de parlementaire verkiezingen elektronische hulpmiddelen ingezet voor het tellen van de stemmen in de regio Oslo. Hiervoor zijn vijftien 'high production scanners' ingezet die gebruik maakten van een OCR / ICR techniek³⁹. De leverancier is Indra (net als in Londen).

De volgende stap in Noorwegen is het E-vote 2011 project. Dit is een project waarin nieuwe manieren van e-voting worden getest in tien gemeenten in 2011.⁴⁰

Letland

In Letland is voor het eerst in 2010 een proef gedaan met het implementeren van elektronische telhulpmiddelen voor de 'Saeima' verkiezingen. De kiescommissie heeft een pilot gedaan bij vijf stembureaus. De stemmen voor kandidaten zijn geteld middels een speciaal computer programma. De stemmen zijn tijdens de pilot op twee manieren geteld. Allereerst handmatig door alle geldige stemmen te tellen en vervolgens alle stemmen op kandidaten te tellen met een '+' of die zijn afgestreept. Daarna zijn deze stembiljetten gescand en geteld met behulp van computers. De centrale kiescommissie was tevreden met de resultaten van de pilot en zal het elektronisch tellen van de stemmen verder ontwikkelen. Bij de evaluatie is gebleken dat het elektronisch tellen van de stemmen de teltijd met tenminste vijf keer heeft ingekort. Daarnaast is het tellen van de stemmen beter waar te nemen door verkiezingswaarnemers en leden van het stembureau. Het tellen van de stemmen was namelijk te zien op grote schermen. Ook zijn er geen foute tellingen gedaan. Het proces verbaal van de stemming wordt opgemaakt door de computer met de telresultaten hierin verwerkt. Het hoofdstembureau print dit proces verbaal en voorziet deze van een handtekening.

³⁶ <http://www.openrightsgroup.org/wp-content/uploads/orglondonelectionsreport.pdf>

³⁷ <http://www.openrightsgroup.org/blog/2008/org-verdict-on-london-elections-insufficient-evidence-to-declare-confidence-in-results>

³⁸ <http://www.ergogroup.no/en/government/election/topic/election-and-democracy-systems/>

³⁹ http://www.indracompany.com/sites/default/files/PE_e-counting_eng.pdf

⁴⁰ <http://www.regjeringen.no/en/dep/krd/prosjekter/e-vote-2011-project/about-the-e-vote-project.html?id=597724>

3.2.2 OMR

Schotland

In 2007 zijn in de Schotse lokale- en Parlementsverkiezingen scanapparaten gebruikt bij het tellen van de stemmen. Eerder zijn in 2003 en 2004 al kleine pilots uitgevoerd. Zes lokale autoriteiten konden een pilot uitvoeren voor e-counting. Voor het eerst werden twee verkiezingen in Schotland op dezelfde dag gehouden. Scanners voor het tellen van de stemmen zijn geleverd door DRS, Data Service Limited⁴¹.

Deze manier van scannen heeft voor problemen gezorgd. Door onvoldoende training vooraf, training te ver voor de verkiezingen en trainingen die niet aansluiten bij de behoeften van de officials, moesten de tellingen gestaakt worden⁴². De Open Rights Group (ORG)⁴³ heeft een rapport gemaakt met de problemen die zijn ervaren tijdens e-counting⁴⁴. De ORG heeft aangegeven dat de e-counting pilots chaotisch zijn verlopen met als gevolg een significante vertraging in het opleveren van de telresultaten. Onder andere doordat scanapparaten gebreken vertoonden en de software 'errors' bevatte werd het telproces en het beoordelingproces vertraagd. De scanner was erg gevoelig voor slecht geprinte stembiljetten, niet juist gesneden stembiljetten en vouwen of markeringen op het stembiljet. Dit alles heeft geleid tot een hoog percentage uitval. Daarnaast hebben kandidaten en observanten aangegeven minder informatie over het telproces te hebben gekregen dan ze hadden verwacht. Ook werd door sommigen het proces van e-counting ondoorzichtig gevonden doordat het tellen plaats had op centrale locaties. De Returning Officers en leveranciers van de telmachines waren vaak geheimzinnig over de manier waarop de telresultaten tot stand zijn gekomen. ORG stelt dat in deze verkiezingen er sprake was van een gebrek aan transparantie.

3.2.3 Digitale pen

Duitsland

In Duitsland (Hamburg) is in 2005 op kleine schaal een test gedaan met de digitale pen voor het uitbrengen van de stem.

De digitale pen is een pen met ingebouwde scanner. Het papier waarop wordt geschreven bevat een 2D barcode, hierdoor weet de pen op welke coördinaten op het papier wordt geschreven. In de pen worden de digitale markeringen opgeslagen en later verstuurd naar de computer. Het fysieke stembiljet wordt normaal in de stembus gedaan. Aan het einde van de verkiezingsdag worden de digitale pennen uitgelezen. De computer maakt een analyse van alle uitgebrachte stemmen. Onduidelijk uitgebrachte stemmen worden gepresenteerd aan een medewerker van het stembureau. Daarnaast blijven de fysieke stembiljetten beschikbaar voor een eventuele hertelling.

Het proces is in onderstaand schema weergegeven:

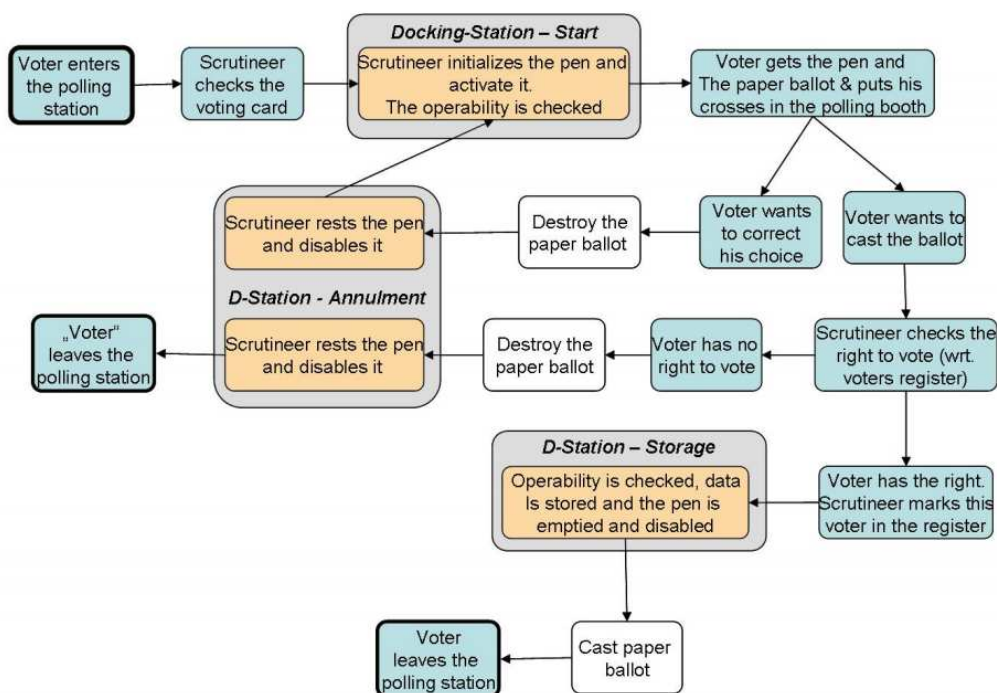
---

⁴¹ <http://www.drs.co.uk/>

⁴² <http://www.drs.co.uk/e-counting.html>

⁴³ <http://www.openrightsgroup.org/>

⁴⁴ http://www.openrightsgroup.org/wp-content/uploads/org_election_report.pdf

De belangrijkste conclusie van de proef was dat 84% van de mensen die hebben deelgenomen de digitale pen bij volgende verkiezingen graag weer willen gebruiken. Een andere belangrijke conclusie was dat stemmers beter geïnformeerd zouden willen worden over de technieken, met name beveiliging, die worden gebruikt tijdens verkiezingen⁴⁵.

In paragraaf 3.3 wordt het regelgevend kader besproken. In Duitsland is het op dit moment niet meer mogelijk om dergelijke elektronische hulpmiddelen toe te passen sinds de uitspraak in 2009.

Schotland

Ook in Schotland is een test gedaan met het gebruik van de digitale pen. De gemeente Menstrie (Clackmannanshire) heeft in 2006 de pen gebruikt tijdens verkiezingen⁴⁶. Vooraf zijn diverse manieren van elektronische hulpmiddelen bekeken. De belangrijkste reden om voor de digitale pen te kiezen in Schotland was het blijven bestaan van het fysieke stembiljet. Het proces om te stemmen zou voor de kiezer, door inzet van de digitale pen, niet wezenlijk veranderen⁴⁷. Het proces van het uitbrengen van de stemmen is vergelijkbaar met het beschreven proces wat is gebruikt in Duitsland.

Zoals beschreven worden de stemmen zowel digitaal opgeslagen als fysiek op een stembiljet vastgelegd. Het gebruik van de digitale pen in Schotland was een proef om het systeem te testen. Hierdoor is ervoor gekozen om voor de wet de fysieke stembiljetten te tellen.

Legally, the results of the traditional paper ballot will still form the basis of the election result.

⁴⁵ <http://fee.iavoss.org/2006/papers/fee-2006-iavoss-New-Generation-of-Voting-Machines-in-Germany.pdf>

⁴⁶ http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/scotland/tayside_and_central/5385086.stm

⁴⁷ <http://www.reddishpink.com/dev/3qsm/img/mxtraissue8.pdf>

Aan het einde van de verkiezing en na de telling zijn de resultaten van het handmatig tellen van de stemmen vergeleken met de resultaten van de telling op basis van de digitale pen.

De belangrijkste voordelen waren het direct beschikbaar zijn van het telresultaat en het blijven bestaan van het fysieke stembiljet.

3.2.4 Stemprieter

Venezuela

Venezuela heeft een stemprieter van smartmatic⁴⁸ gebruikt tijdens een referendum op 15 augustus 2004. Voor deze verkiezing zijn 20.000 machines verdeeld over het land, daarnaast waren er 1000 extra machines voor nood beschikbaar. De stemmachine die is gebruikt heeft een touchscreen waar de kiezer zijn of haar stem kan uitbrengen. Daarnaast maakt de machine een fysieke print van de stem. Het resultaat van de stem wordt opgeslagen in de computer en na de stemming digitaal verzonden naar de centrale computer.

Het stemproces ziet er in Venezuela als volgt uit⁴⁹:

1. Kiezer laat ID zien aan de voorzitter van het stembureau
2. Na een check kan de kiezer zichzelf registreren door een handtekening en een vingerafdruk in het register te zetten
3. De voorzitter 'unlocked' de stemcomputer zodat de kiezer zijn stem kan uitbrengen
4. De kiezer brengt zijn stem uit door het aanraken van de partij van voorkeur en deze keuze te bevestigen
5. Door op de 'vote' knop te drukken heeft de kiezer daadwerkelijk gestemd en wordt er gelijk een fysiek biljet uitgeprint
6. Na controle van de fysieke print stopt de kiezer de stem in de stembus

De resultaten van de stemming worden via een telefoonlijn doorgestuurd naar het National Elections Council (CNE). Deze informatie wordt beveiligd via encryptie van 128 bits.

Na de verkiezingen zijn er diverse artikelen verschenen over mogelijke fraude tijdens de verkiezingen met de stemprinters. Uit onderzoeken is dit nooit bevestigd. Deze onderzoeken zijn weliswaar uitgevoerd door onafhankelijke waarnemers maar sterk gereguleerd door de overheid⁵⁰.

3.3 Overzicht van regelgevend kader

Duitsland

In het verleden heeft Duitsland elektronische stemmachines gebruikt in plaats van papieren stembiljetten en fysieke stembussen. (cf. Section 35 of the Federal Electoral Law and the Ordinance on the Use of Voting Machines for Elections to the German Bundestag and to the European Parliament).

⁴⁸ <http://www.smartmatic.com/>

⁴⁹ <http://venezuelanalysis.com/analysis/545>

⁵⁰ http://news.cnet.com/Global-lessons-in-e-voting/2009-1008_3-5387540.html

Op 3 maart 2009 heeft het Federale Constitutionele Hof in Duitsland een uitspraak gedaan over de constitutionele toelaatbaarheid van dergelijke stemmachines bij verkiezingen voor de Bondsdag. Deze uitspraak stelt dat de hierboven genoemde wetgeving, die het gebruik van stemmachines mogelijk maakt, in strijd is met 'Article 38 in conjunction with Article 20 para. 1 and para. 2 of the Basic Law', omdat deze niet in kan staan voor de nodige controlemechanismen die het grondwettelijk beginsel van het openbare karakter van de verkiezingen vereist. Het arrest en het persbericht is in het Duits en Engels beschikbaar⁵¹.

Het arrest heeft geleid tot de conclusie dat de grondwettelijke belemmeringen die werden genoemd in de uitspraak (die voorlopig niet daadwerkelijk werden aangepakt omdat ze niet relevant waren voor de beslissing, maar eventueel relevant zouden kunnen zijn in andere gevallen), zo hoog zijn dat elektronische stemmachines die vandaag de dag beschikbaar zijn niet kunnen worden gebruikt voor Bondsdag verkiezingen of verkiezingen voor het Europees parlement.

Spanje⁵²

In Spanje is in de Kieswet bepaald dat de stemmen op het stembureau handmatig worden geteld. In het onderstaande voorbeeld is aangegeven hoe is de Spaanse wetgeving rondom verkiezingen het elektronisch beheer is vastgelegd, het zogenaamde elektronisch beheerd Stembureau (EMPS)⁵³.

Het EMPS is niet bestemd voor elektronisch stemmen, maar een verzameling van informatie en communicatie apparatuur om het gemakkelijker te maken voor stembureau medewerkers om hun taken op de verkiezingsdag uit te voeren. Dit systeem werd gebruikt bij de Europese Parlementsverkiezingen (EPE) in juni 2009. Omdat er bij deze verkiezingen slechts één kieskring is (een landelijke), waardoor het tellen van de stemmen eenvoudiger is.

Het EMPS is een systeem dat onder toezicht staat van de centrale kiescommissie en de constitutionele commissie van het Congres van Afgevaardigden (1e kamer). Het werd gebruikt in drie Spaanse steden: Lleida, Pontevedra en Salamanca. (459 Stembureaus 1.377 leden van de stembureaus). Elk stembureau had een printer, een laptop met een nationale ID smart card-lezer, een GPRS-modem en een optische barcode-lezer. Alle stembiljetten die zijn gebruikt tijdens de verkiezingen voor het Europees Parlement in 2009 hadden gedrukte barcodes (inclusief de naam van de kandidatuur -gesloten lijsten-)

Het gebruik van het EMPS is vastgelegd in bepalingen van de Kieswet (organic Law 5 / 1985 over de algemene verkiezingen Regime-LOREG-).

De procedure die is gevolgd met de toepassing van het EMPS was als volgt:

- Stembureau voorbereiding en opening (08:00-09:00)
De "president" van het stembureau plaatst de USB memory stick in de laptop met een gecodeerde kiezerslijst voor dat stembureau. Deze is beschikbaar gesteld door het Kiesbureau (Oficina del Censo Electoral).

⁵¹ <http://www.bundesverfassungsgericht.de>

⁵² Antwoorden van mevr. Christina López nav vragen van VKA. 5 november 2010

⁵³ http://www.cikrf.ru/international/konf_220610/prezent_istan.ppt

Allereerst wordt een verklaring gemaakt met behulp van een formulier op de laptop. Hierop worden gegevens overgenomen uit de kiezers lijst (zoals de namen en gegevens van de stembureau leden zijn in deze lijst opgenomen). Deze verklaring wordt afgedrukt, en ondertekend. Een kopie wordt elektronisch verzonden naar het Centro de recogida de Información-CRI (Informatie Compilatie Centrum).

- Stemmen (09:00-20:00 p.m.)
Als de kiezer zichzelf identificeert met de niet-elektronische identiteitskaart, zal het stembureau personeel zoeken in de laptop (op naam, achternaam of kaartnummer). Als de kiezer een elektronische identiteitskaart heeft, kan deze worden uitgelezen door de kaartlezer. De kiezer moet tegelijkertijd ook een PIN-code invoeren.
Het voordeel is dat kiezers snel en eenvoudig opgezocht kunnen worden in de kiezerslijst. Zodra de stem is uitgebracht, voegt de software automatisch de naam en ID-kaart nummer van de kiezer toe in de kiezerslijst.
- Sluiting stembureau en telling van de stemmen
De stembus worden geopend en elk stembiljet wordt gescand met de optische barcodelezer. Het voordeel hiervan is dat het telformulier, dat de voorlopige resultaten bevat, automatisch wordt ingevuld. Daarnaast wordt een elektronisch formulier opgemaakt waarop incidenten worden vermeld.

Voor deze manier van elektronische ondersteuning in het stembureau zijn aanpassingen gemaakt in de Organic Law 5/1985 on the General Election Regime –LOREG–.

Bijlage A Gebruikte bronnen en contactpersonen

Land	Contactpersoon AN	Contactpersoon VN	Organisatie
België	de Mul	Stéphan	DG Institutions & Population, Elections Unit
Bulgarije	Konstantinov	Milhail	The University of Architecture, Civil Engineering and Geodesy (UACEG)
Cyprus			Ministry of interior
Denemarken	Petersen	Maj Skytte	Binnenlandse Zaken en Ministerie van Volksgezondheid
Duitsland	Franßen-de la Cerda	Boris	Federal Foreign office
Estland	Koitmäe	Arne	Elections Department, Chancellery of the Riigikogu
Finland	Aaltonen	Jussi	Ministry of Justice
Frankrijk	Courtade	Pascal	Ministry of interior
Griekenland	Stamataki	Elftheria	Ministry of interior
Hongarije	Pereri	Attila	CEC Hungary
	Gabor	Mathe	Károli Gáspár University of the Reformed Church
Ierland	Rowland	Nora	Inviroment, hertiage and local goverment
Italië	Galatioto	Salvatore	Ministero dell'Interno
Letland	Mihailova	Tatjana	The Central Election commission of Latvia
Litouwen			The Central Electoral Commission of the Republic of Lithuania
Luxemburg	Loutsch-Jemming	Christiane	Ministère de l'Intérieur et à la Grande Région
Malta	Gatt	Edward	Government of Malta
			Electoral commission
Oostenrijk	Wenda	Gregor	Federal Ministry of the Interior
Polen	Bielski	Henryk	THE NATIONAL ELECTORAL OFFICE
	Stonestreet	Jonathan	ODIHR
Portugal	Magalhães	Domingos	DGAI - electoral administration
Roemenië	Milca	Mihai	
Slowakije	Buchta	Tomas	Ministry of foreign affairs of the slovak Republic
			Ministry of Interior
Spanje	Christina López	A	Deputy Directorate of Internal Policy and Electoral Processes, Directorate General of Internal Policy, Minisry of tehe Interior
Tsjechië	Solsky	Petr	Ministry of foreign affairs of the Czech Republic
	Sikulova	Jana	Ministry of foreign affairs of the Czech Republic
Verenigd Koninkrijk	Docker	Paul	Ministry of Justice
			Electoral commission
Zweden	Lemon	Kristina	Election Authority
Noorwegen	Mjøsund	Marie S.	Ministry of Local Government and Regional Development
	Risse	Marianne	Ministry of Local Government and Regional Development
Zwitserland	Braun	Nadja	

In **groen** zijn de contactpersonen weergegeven die hebben meegewerkt aan dit onderzoek.

Bijlage B Digitale versie Stembiljetten